

Evoluția ideii de libertate

Lecții la Universitatea din București

Tipărite, după note steno-
grafice, pentru elevii săi,

cu ajutorul Ministeriului de Instrucție

de

N. Iorga

BUCUREȘTI

— 1928 —

LECȚIA I-a.

Introducere. Libertatea în monarhia orientală¹

Concepția de libertate este o chestie de actualitate. Cuvântul acesta însă s'a usat și s'a compromis în timpul nostru. Definițiile filosofice s'au isprăvit. Singura cercelare cu folos rămâne numai aceia din punct de vedere istoric. Căci în sensul acesta noțiunea se poate urmări în tot timpul, evidențiindu-se la fiecare pas înțelesul diferit ce i s'a dat potrivit atmosferei morale a fiecărei epoci.

Vom cerceta deci problema libertății supt întreitul său aspect: libertatea muncii, libertatea politică și libertatea gândului.

De la început trebuie observat că se poate întâmpla ca într'o anumită epocă și la un anumit popor să aibă cineva libertatea muncii și să nu beneficieze de celelalte două. N'avem decât să luăm un exemplu din istoria romană: liberiții. Ei se bucurau de libertatea muncii, dar nu se împărtășiau, în general, de bunurile politice sau ale gândului. Trecând într'o epocă mai apropiată, cazul se presintă în Rusia, unde șerbul — asupra căruia plâng toți umanitariștii — putea să se strecoare printre rândurile de

¹ Lecțiile 1-3 n'au fost stenografiate: dăm un resumat și după notele d-lui I. Bodin.

sus prin sânguință și îndeplinire a datoriei și sa ajungă înalt funcționar al Statului, sau negustor bogat, meșter căutat, dar el rămânea legat de „stăpânul” său, față de care se răscumpăra printr’o dare anuală. În zilele noastre chiar, I.alianul — caruia i s’au îngrădit libertățile politice și ale gândului poate fi mai mulțămît ca odinioară, când le avea și pe acestea, căci trăiește, prin munca sa ocrotită, mai bine și țara prosperează înăuntru, înălțând prestigiul în afară.

Casul se poate schimba. Se întâmplă ca într’o anumită vreme și într’o anumită societate să aiba cineva libertatea politică și libertatea gândului fără să fie sigur pe agonisita muncii sale. N’au plâns odinioară Țigani noștri liberați după robia pe care o pierduseră?

Odinioară un Domn al Moldovei, din secolul al XVII-lea, Duca-Vodă, s’a văzut chemat înapoi, în plin Divan al său, de un Turc ferfenișos, la satul lui de obârșie, unde era șerb creștin al acestuia — „Efendi, efendi, blem la Rumele” —, și, el, zimbînd, și-a plătit larg prețul de răscumpărare.

Se vorbește mult de Magna Charta a Englesilor. Se vede în ea originea tuturor libertăților politice. De cele sociale cine ar îndrăzni să vorbească în Anglia de la începutul secolului al XIII-lea? Sau și de cea a gândului supt suveranitatea absolută a Bisericii? Dar și această așa-zisă libertate politică nu e decât codificarea unor vechi practice prin care se ocrotiau privilegiile unor anumite clase. Parlamentul medieval al Angliei, care ni se presintă ca punct de plecare și ca model, era un simplu consiliu legal, la care se admiteau ceva negustori și „cavaleri ai comitatelor”. Și s’a constatat că oamenii nu se grăbiau de loc să fie aleși și să alerge la ședințe. Cu

câl era mai reală, cum vom vedea, libertatea acelor modeste „Romani”, în care se trăia după vechi datine patriarcale!

O cercetare a împrejurărilor din vechiul Orient va deschide această expunere.

Orientul acesta apare de obicei ca un pământ al robiei, pe când Atena elenică e mama tuturor libertăților de care ne bucurăm.

De fapt, în Egipt, o întreagă mulțime, nenumărată, era supusă celor mai grele sarcini servile: cu aceasta, cu patimile indescrifibile ale miilor de mii de sclavi s'a ridicat imensitatea piramidelor. Muncitorii de pământ ai Haldeii trăiau în marginea lumii privilegiate a negustorilor și preoților din cetăți. Asiria regală a apăsât așa de greu asupra celor cari o sprijiniau fără a se împărtăși nici de gloria, nici de prada oștirilor vărsătoare de sânge! Nu era oricine liber nici în țara de cavaleri a Persiei.

Oprindu-ne deocamdată la Egipt, ni se vorbește și azi de tirania insuportabilă a „Faraonului”. Dar, în domeniul social, nu se pune întrebarea dacă această societate *putea și voia* să muncească liber, dacă libertatea muncii era măcar înțeleasă pentru a putea fi dorită, dacă sclăvia era ceva impus peste altă durere decât simpla durere fizică.

De fapt, în robia unora și în stăpânirea celorlalți era o *colaborare cu sens religios*, acceptată de ambele părți *ca un omagiu adus zeilor, singurii stăpâni, ca un sacrificiu care li se datorește*.

A munci altfel se putea considera ca o degradare: doar în Vechiul Testament al Evreilor trăind cu sclăvia Adam și Eva sunt pedepsiți cu munca! Din punctul nostru de vedere însă, ce poate fi mai condamnabil decât această concepție a rușinii celui

ce sapă pământul și a înjosirii aceleia care duce mai departe, în suferințele trupului ei, viața omenirii! Doar funcțiunea noastră supremă e de a spori în lucruri și în ființe viața, care nu vine de la noi, dar care prin noi se continuă și se adaugă, acolo unde sântem, supt toate aspectele ei.

În ce privește manifestările politice. Orientul egiptean se mulțămia, în afară de originile unei doctrine care era socotită ca divină în esența ei, să menție ceia ce *nu trebuia schimbat*. Caci aceasta e o vreme când domnește acel *tipism* de care vorbește cel mai larg în vederi dintre istoricii germani ai vremii noastre, Karl Lamprecht: ceia ce se caută este reproducerea în neschimbare a aceluiași „tip”. O concepție cu totul opusă aceleia a Renașterii, după care interesează ceia ce se desface din tradiție, ceia ce este o creațiune nouă.

Dar, înainte de toate, e acea idee dominantă, că *traim prin zei și pentru zei*. Lor li se sacrifica bucuros nu numai ca o datorie, ci cu un sentiment de cald entusiasm, tot ceia ce putea fi cerut de instinctul înăscut al libertății umane. *A da această libertate zeilor e cu totul altceva decât a o înstrăina în folosul unui om conceput în calitatea lui omenească*. Aceasta se vede și în felul cum sânt primate războaiele. Nicio urmărire a acelei „glorii”, care e o creațiune, greșit înțeleasă apoi de moderni, a lumii greco-romane, lucrând în graniți altele, care sânt cele omenești. Se supune ostașul unei neînlăturate porunci a zeilor, cari cer biruința asupra altor zei, iar regii comandanți nu sânt decât executorii, ca preotul care apropie cuțitul de gâtul victimei. Astfel monarhia orientală nu e o guvernare, ci exercițiul unui sacerdoțiu în fața căruia oricine are a se pleca.

Dar, în schimb, neexistând ceia ce numim noi „administrație”, acasă la el fiecare popor își ducea viața după cum înțelegea, în marginile unor tradiții care ele singure țineau locul tuturor regulamentelor noastre moderne. O libertate de sat pe care, trecând peste vremea helenistică, romană, arabă, o întâlnim acolo și până în zilele noastre.

Dar libertatea gândului? Gândul și expresia lui nu erau altceva decât una din formele ritului sacru. A inova, a individualisa ar fi fost un semn de anarhie și un greu păcat. Cu ce drept ar fi ridicat cineva înaintea adevărurilor milenare îndrăzneala unui biet gând isolat?

LECȚIA a II-a.

Grecia și libertatea umană.

Când e vorba de Grecia, cercetările se îndreaptă mai ales asupra libertății politice a Atenei, N'a spus oare Pindar că „eleutheria” stăpânia cetatea înțeleptei zeițe?

Am fi foarte bucuroși, dacă am putea cunoaște după acele izvoare contemporane care sânt în obișnuința medievistului cele d'întăiu manifestări de „libertate” ale Atenei pentru a le putea înțelege în sensul lor adevărat. Dar aceste izvoare nu se găsesc. Avem a face cu lucrări „filosofice” de mai târziu, pe care le stăpânesc anume idei preconceptuate, așa cum un istoric din secolul al XIX-lea al Revoluției franceze încondeiază după interese târzii și conform cu idei care nu se definiseră în 1789 marea mișcare confusă de la începutul istoriei contemporane. Ce poate avea un Aristotele, vorbind despre „Statul atenian”, din starea de spirit umil patriarhală a celor cari au pus bazele instituțiilor așa de mult dezvoltate mai târziu ale cetății? Știm noi ceva din izvoarele pe care filosoful categoriilor stricte le potrivește, le armonisează, ca om al vremii sale, așa cum înțelege el? Sau ce folos adevărat putem trage din ce spune despre legile lui Solon un retor fără simț politic, de pe vremea stăpânirii romane, ca Plutarh?

Moralistul care este dascălul de moravuri din Cheronia avea nevoie de „lege” încă din cele mai depărtate timpuri ale începuturilor și, unde legea nu era, el n’ar fi stat pe gânduri s’o creeze. Ce valoare avea pentru dânsul ceia ce ni este nouă așa de scump și de sfânt: autenticitatea, cât de săracă în expresie, a documentului contemporan? Inscricții din acele vremuri am spera în zădar.

E altfel decât pentru Roma. Pe aceasta o putem urmări mai ușor în modestele ei debuturi. Cu toate eforturile unui Tit-Liviu de a se prezenta neîntreruptă și coerentă, plină de eroi și de „fapte mari”, vedem destul din ceia ce a fost cu adevărat în primele secole. De altfel aici nu era ca la Greci mândria de a fi fost de la început descoperitorii și întemeietorii a toate, învățătorii omenirii.

Nu ni rămâne decât să întrebăm pe Homer, descriitorul, oricât de aranjat într’o vreme târzie, al împrejurărilor din ceia ce se poate numi preistoria elenică. Operă individuală, *Iliada* și *Odiseia* au trecut apoi prin acceptarea, care-i dă o și mai înaltă valoare, a unei societăți întregi.

Aici nu e vorba de o mare lume, unificată prin aceeași concepție religioasă și păzită de zei în marginile stricte ale sacrei lor voinți. Mici teritorii în care omul se poate valorifica și cărora el li impune pecea voinții sale și gustului său, — iată ceia ce, într’o generalitate pe care pe o bună jumătate o creăm noi, este Hellada.

În această viață, de un caracter atât de deosebit față de sfințenia impunătoare a Orientului asiatic, este un λαός, un „popor”, care stă la dispoziția regilor fără ca un *text sacru* să o fi cerut. Aici nu mai e zeul care pretinde, ci avem a face cu o umanitate supusă prin singura putere a învălmășitelor timpuri

de lupte între oameni pentru scopuri curat omenești. Cunoscuți mai mult din momentele de luptă, supușii — căci ei *sânt* aceasta : aprobarea lor la întrebările șe'ilor e mai mult îndeplinirea unei forme — urmează ceia ce am numi astăzi, după alte noțiuni istorice: steagurile lui Achille Tesalianul, lui Agamemnon și Menelau, regii din Argos (și *basileia* acestor βασιλείς ar trebui cercetată în principiul ei și pe temeiul unei foarte atente cercetări filosofice a cuvintelor prin care ea se numește . Nimic din credința, din devotamentul care deosebesc pe luptătorii, de cari va veni vorba pe urmă, de ostașii oarecum *voluntari* ai unui Alexandru-cel-Mare, asămănători de sigur cu cetele țerânești care, la începutul secolului al XIX-lea, de la sine s'au adunat supt conducerea „țeranilor” de felul lui Caragheorghe sau a lui Tudor Vladimirescu. Nimic iarăși din placerea luptei pentru luptă, așa cum iese din stralucitoarele pagini despre Războiul de o sută de ani ale lui Froissart. Actele în timp de pace ale acestei societăți nu ni sânt cunoscute decât în marginile palatului în care Pere'opa, înșe'ându-și pețitorii, înțelege a se păstra pentru Odiseu ale cărui cărări de rătăcire sânt neștiute.

De altfel, pe acele vremuri când regele e totuși, *regele silei*, când cetatea nu se desemnează încă, avem alături, nu numai țerani și pescari, dar, în părțile de de-asupra Atenei, întregi vaste regiuni de șesuri deschise, bune pentru evoluții de calărimă, în care domnește o *oligarhie cavalerască*, o *nobilime*, cu vechime și tradiții, având neastâmparul celei din evul mediu. Așa e nu numai în Tesalia lui Achille, dar în Acarnania, în Etolia. Cu atât mai mult în padurile Epirului, unde atât de puțin represintă viața omului care nu iese la luptă.

Regimul regal dă însă, fără îndoială, fațada. El domină în acele Ținuturi, prea mult neglijate, care sânt Italia meridională, în prima ei perioadă, și, până mai tarziu, Sicilia. Contrafacerea Persiei lui Darius și Xerxe se menține acolo, fără pagubă pentru dezvoltarea civilizației grecești, căreia-i dă un adăpost sigur și un așa de puternic sprijin. Și lucrul era natural, Monarhia aceasta a Orientului fiind considerată de Greci, de toți Grecii, ca forma naturală a autorității supreme, subsumând tot ceea ce, în marginile ei, în abstract infinite, putea să trăiască, în alte împrejurări, cu alte instituții. Dacă am avea o marturie asiatică, despre războaiele medice, fără îndoiala că așa și numai așa s'ar prezenta atingerea acestor două lumi, mai puțin antagonice în esența lor decât cum li-a plăcut Grecilor, la o anumite vreme, să creadă, și după dâșii credem și noi. Ideia ca ar fi fost vorba de libertatea umană apărută contra tiraniei orientale trebuie hotărât parasită. Vom vedea cum Alexandru cel-Mare, presintându-se ca moștenitor al drepturilor elenice, va înțelege și, mai ales, va fi silit să rezolve problema.

A existat și o Atenă regală: simplă, semi-barbară, formându-se încet și greu în mijlocul unei lumi de pescari pe malul Mării și altei lumi de plugari în regiunile din interior. Aceasta e cetatea cea veche, ale cărei urme se descopăr azi prin săpăturile rodnice ale Americanilor. Perșii au distrus-o, și cu monumentele ei modeste pare a se fi împrăștiat și atmosfera religios-regală a primelor timpuri instinctive pentru a face loc aceleia a clarelor concepții voite.

În față se formase cu greu, evoluase în împrejurări nefârșit mai puțin favorabile, o altă „cetate”, de un caracter cu totul diferit, altele fiindu-i originile,

care, nefiind bine înțelese, de aici continua ei înjosire în judecata vremilor care s'au succedat: Lacedemona, Sparta (și aici, numele ar trebui cercetat cu stăruință și divinație filologică). Presintată ca un organism conservativ, iremediabil închircit, ea oferă aspecte din cele mai interesante.

De la început, *dubla* regalitate. Doi regi din două familii deosebite, care n'au măcar voie să se amestece. Două feluri de sânge. Doi strămoși, în legătură cu acea coborâre a oamenilor din Nord, ireductibili rurali, cari sânt pentru mitologie Heraclizii și pentru filologie Dorienii, dar pe cari, fără șanse de a greși — căci popoarele nu se inventează și nu se strămută printr'un simplu joc al deducțiilor din alte domenii decât acela a propriei lor vieți—, putem să-i identificăm cu singurii cari se constată a fi locuit în acele locuri, Ilirii și, cu deosebire, Tracii. În mijlocul „poporului” găsit aici și represintat prin „oamenii buni și bătrâni” ai Senatului, *gerousia*, și supt paza eforilor-juzi, sânt acești regi de cucerire, represintând cele două neamuri, cele două seminții care au participat la dânsa. Ei corespund, absolut, celor doi moși, celor doi *bătrâni*, oari se întâlnesc în fund, la toate socotelile de pământ, în lumea sate-
lor noastre genealogice, de o atât de veche proveniență. Iloșii și parecii, din partea lor, corespund unii sclavilor prinși cu sabia, alții noilor veniți, pe oari Moldova îi numește *vecini* (acesta e și sensul cuvântului grecesc de *πάρσιχος*, „cel de lângă casa” cuiva). O *moșie*, deci, cu urmașii moșului, *moșnenii*, condusă *moșneneste*.

Când se ajunsese la războiul peloponesiac între Atena și Sparta, fiecare cu cetățile aliate ei, nu e deci un antagonism între sistemul militarist înapoiat al uneia și nevoia de libertate nețârmurită a cetății

ciule, a adevăratei „polis”. Ci două forme deosebite de libertate se înfruntă. Și Sparta reprezintă libertatea țărănească, patriarhala, a unei obști care-și are în frunte regi cu singure atribuții bisericești și războinice, încunjuțați de Sfatul „oamenilor buni și bătrâni”, iar alături o urmă din regimul mai vechiu, mai simplu al juzilor, pe când la Atena e libertatea superioară, închisă într’o oligarhie în care originea se confundă cu bogăția și ajunsă la o fasă de înaltă intelectualitate. În această altă concepție a libertății cetățenești, ieșită de supt tirania religiei și a tradiției, umanisată cu desăvârșire, meritele personale pot să creeze și ele drepturi ca acelea care au dat pe multa vreme toate rosturile cetății în mâinile lui Pericle, fără a mai vorbi de tot ce poate câștiga simplul capriciu al unui Alcibiade. Regele din Sparta este acolo pentru că are singur chemarea de a îndeplini rosturile divine, Pericle conduce pentru că a fost în stare să se impună prin propria putere a spiritului său.

Dacă, din punctul nostru de vedere, este să facem o alegere între cele două libertăți, răspunsul nu e greu.

În ce privește rezultatele, Atena a decăzut din ce în ce mai mult, până în epoca „tiranilor” și a lingușirilor îndreptate către regi elenistici și șefi romani, supt influența fatală a unor oameni pe cari nimic nu-i lega de interesele vitale ale cetății, pe când Sparta, fie și cu toate zbuciumurile ei pentru pământ, a rămas până la capăt sprijinită pe scutul acelei încrederi în sine care nu se poate sprijini pe un șir de inovații și mode.

Iar, în ce privește esența însăși, libertatea locală și tradițională, adânc înfiptă în trecut, e pre-

ferabilă oricând libertății de piață publică, pierzându-se în discursuri asupra înfrângerilor care nu mai pot fi îndreptate.

Dacă voiește cineva să înțeleagă bine și adânc care a fost sensul și care au fost limitele libertății ateniene, n'are decât să se gândească la „libera” Genevă a lui Jean Jacques Rousseau, care se intitula cu o mândrie oligarhică nu destul de subliniată „cetățean” al ei, cum nu erau mulți. De o parte și de alta, supă învelișul teoretic, privilegiații prin naștere, cari răsping asaltul celorlalți la situații și demnități. Căci libertatea constituțiilor pentru câțiva nu înseamnă nimic față de libertatea instinctului generalizat.

Dar, și supt raportul producției economice, Atena sclavilor este un caz clasic de robire. Și nu e vorba de sclavul homeric, *un om al casei*, prins prin hasard și în care se respectă de stăpânul ocazional trecutul lui de libertate, devenind adesea un prieten al celui cari-l stăpânește. Nu e sclavul rosturilor dumnezeiești din Orient, unde și regele nu e decât sclavul zeilor. Aici e sclavul de exploatare, trăind în afară de drepturile societății cetățenești, de religia și de activitatea politică a acesteia. Cum odinioară nu era mult de câștigat prin muncă, altfel e situația sclavului față de perioada înaintată a Atenei, când câștigul mult duce la nemiloasa exploatare a muncii omenești.

Cugetarea grecească, față de care sântem cu toții așa de îndatoriți, este însă ea măcar așa de liberă cum se pare la prima vedere? Timpurile vechi trăiesc în convenții de gândire, care se simt din fiecare scenă a poemelor epice. Când Herodot se familiarizează cu gândul încătușat religios al Orienta-

lilor, el descrie, une ori cu admirație, niciodată cu un sentiment de critică, într'o atitudine de răspingere, societățile domnite de regi. Religia grecească este în continuă desvoltare, e adevărat: fiecare poet îi poate adăugi, cu viața oamenilor se întregește fără încetare istoria zeilor. Dar aici în cadrele fixe ale unei cugetări invariabile singură imaginația creiază. Când Socrate atinge sistemul de gândire, răspunsul e: cucuta, Dacă Platon poate urmări visiunile lui, e, se pare, pentru că în acțiunea lui nu se întrevedeau încercări de realizare. Alături de mitologia zeilor puteau fi îngăduite miturile acestelalte ale divinelor idei. Dar îndată Aristotele va veni și va închide în categorii rezultatele unei cugetări în desacord cu acele realități, care, alături de înălțările ei sublime, își urmează triviala decădere.

LECȚIA a III-a.

Libertatea „barbarilor“ din interior

După ce în lecțiunile precedente v'am arătat care este noțiunea obișnuită a Grecilor în legătură cu ideia aceasta de libertate — noțiune neîntreagă și falsă: neîntreagă, pentru că nu cuprinde tot ce ar trebui să cuprindă, și falsă, fiindcă presintă lucrurile altfel decât cum ele se presintă în realitatea care apare pe baza izvoarelor — și înainte de a trece, cum e natural, la istoria Romanilor, tot în legătură cu aceasta, este bine să ni dăm sama că domeniul acesta grecesc, de pe teritoriul sud-estic al Europei, nu este un domeniu isolat.

Grecii nu se găsesc numai între Greci și dincolo de ei să fie vidul. Nu este iar nicio nevoie ca noi să intrăm de a dreptul în noțiunea aceasta a Grecilor, de *elenism*, de o parte, și *barbari*, de altă parte — barbarii neinteresând. Și este o întrebare: întrucât Grecii înșiși considerau ca barbari (în sensul nostru) pe cei cari se găseau dincolo de hotarele cetăților grecești dar, admitând că i-ar fi considerat așa, întrebarea întâia este dacă, în locul deosebirii acesteia netede între elenism și barbari, nu este mai bine să căutăm, în afară de lumea aceasta grecească, cu noțiunea ei de libertate cum se întâlnește numai în unele locuri — și *eleutheria* și *liber-*

tas, de unde am făcut noi *libertate*, nu este același lucru dacă, va să zică, în jurul cetăților acestora grecești, cu o libertate discutabilă și care trebuie să fie localizată, nu există o *altă lume*, în care am putea să cădem peste o *altă formă de libertate*. Și vă spun de la început: supt forma aceia de libertate locală, tradițională, populară, în sensul organic al cuvântului. Este întrebarea dacă, în lumea aceasta încunjurătoare a cetăților grecești, nu trebuie căutată o altă noțiune, mult mai preferabilă pentru noi și mult mai adevărată, în ea însăși, a libertății.

Evident, când ieși cineva izvoarele grecești, impresiunea pe care o are este că acolo existau numai Greci și numai un fel de Greci. Când însă te uiți mai bine, distingi, în afară de numele grecești, câteva nume de regi macedoneni sau traci, sămănate în izvoarele grecești despre istoria cetăților grecești și, pe urmă, privitoare la istoria Romanilor. Descoperi va să zică o întreagă societate, extrem de interesantă, care a existat o bucată de vreme acolo, la locul ei, în fund, pe planul al doilea sau al treilea, în partea aceia de penumbră și de umbră, asupra căreia nu se opresc ochii istoricilor antichității — și noi, cari îi imităm, privim tot așa de puțin într'acolo, ca și ei. Dar, la un moment dat, oamenii aceștia iese din acolo, din fund, și se îndreaptă către planul întâiu. Vedeți, când se presintă istoria grecească, pusă în afară de istoria acestora, — cum se înfățișează de obicei, — este o lipsă de legătură, sau avem un termen de legătură care nu este considerat cum trebuie. Când ieși istoria Grecilor, din cele mai vechi timpuri, și mergi până la sfârșitul antichității, sau treci dincolo de aceasta, până în epoca bizantină, — cum fac unii Greci, cari greșesc foarte mult, fiind-

că imperiul bizantin este un imperiu român și nu grecesc și Grecia se mărginește la hotarele societății antice—, dar, când ajungi la margine, nu observi un lucru, în mare parte cu deosebire nou, care servește de legătură între societatea aceasta de cetăți grecești, societatea cea veche, și societatea cealaltă, de aparență numai grecească. Căci aparența, fără îndoială, este grecească: Alexandru-cel-Mare a citit Iliada, vrea să fie Achille, pretinde să reprezinte cauza elenică și să răsbune războaiele medice. Grecii consideră ca un mare triumf al lor biruința desăvârșită și cucerirea definitivă a lui Alexandru-cel-Mare. Numai că nu este așa. Alexandru-cel-Mare, cu Macedonenii lui, reprezintă ultima fasă a unei coborâri a oamenilor din Nord. Țin să spun această de la început, ca să înțelegeți de ce, în afară de istoria grecească, tot supt raportul acesta de care ne ocupăm, se poate trata, în mod destul de larg, problema macedoneană, în legătură cu ideia de libertate.

Macèdonenii nu sânt niște elenisați, niște deplin și sincer elenisați, cari apar atunci când îi chiamă sentimentul național grecesc. Prin urmare nu din Grecia se manevrează Macedonenii; Macedonia nu este un fenomen elenic așezat o bucată de vreme în alt loc și care după aceea este atras de împrejurări pe planul prim al istoriei grecești. Ar fi o concepție cu totul deosebită de adevăr. De fapt, Macedonenii reprezintă primul front al barbarilor din interior, cari întră, pentru nevoile lor intrinsece și pentru scopurile lor deosebite, în mișcarea aceea vastă a istoriei universale, de la care, până atunci, fuseseră excluși.

Țin să spun și acum, după cum am avut prilej să spun de atâtea ori, și, acum în urmă, și în scris, că, la un anumit moment din istoria antichității se pronunță un curent de la Nord la Sud. Istoria Romani-

lor, apariția lor, rolul pe care-l joacă, luarea în stăpânire deci a istoriei antice, nu este decât unul din capitolele acestei coborâri a Nordului către Sud.

Acolo, spre țărmul Mediteranei, vântul acela cald desgheață popoarele din Nordul rece, și popoarele acestea, desghețate, ca zăpada munților, se coboară, nu în formă de avalanșe, ci de șuvoaie, către Sud.

Este o altă lume, cu de-ăvârșire alta. Și cercetările care se fac în timpul din urmă, și mai ales cele, atât de frumoase, ale celui pe care îl deplângeți împreună cu profesorii d-voastră, ale regretatului Pârvan, cu privire la trecutul preistoric și protoistoric al regiunilor noastre, contribuie la afirmarea acestui fapt, pe care de zeci de ani, de câte ori a venit prilejul, l-am susținut, împreună cu alți cugetători mai cūragioși, cu privire la istoria veche: că lumea aceasta interioară are o valoare proprie a ei, că nu este o lume de barbari, frecăți la suprafață cu elenism și cari, îndată ce elenismul li dă un oarecare lustru, se cred așa de străns legați de el încât urmează în totul scōpurile seculare și tradiționale ale societății grecești.

A crede astfel o eroare foarte mare, pe care, fără îndoială, Grecii nu o vor părăsi niciodată, pentru că Grecilor li convine foarte bine să vadă în Macedoneni niște clienți umili, niște servitori devotați, niște mercenari ai cauzei acesteia elenice, timp de mai multe secole. Și pe lângă Greci mai sânt alți devotați și entusiași ai elenismului, în deosebi în lumea germanică, dar și aiurea, cari vor crede și mai departe tot așa. Oamenii aceștia judecă astfel, trăind cine știe unde, neavând contact direct cu formele prin care s'a perpētuit acea barbarie de pe vremea Tracilor și Macedonenilor în vremurile noastre, nevăzând ultimul ei termen, care nu este numai

înaintea noastră, dar chiar noi sântem în acest termin, pentru că noi trăim în mijlocul acestei societăți și ni dăm samă de lucruri de care istoricii își dau samă cu mult mai greu, căci trecutul trăiește în prezent. Și îmi aduc aminte că, pe vremea unei discuții cu privire la originile istoriei noastre, îmi scria cineva, care nu era nici mai mult nici mai puțin decât Eduard Meyer, istoricul antichității, cam astfel: „Totdeauna trebuie ținut sama de elementul cel mai vechiu, care se continuă și trăiește până în timpurile noastre”. Avea toată dreptatea. Dar acei cari nu văd viața actuală a regiunii Carpaților, a Peninsulei Balcanice și a părților vecine din Ucraina și Ungaria, cari nu cunosc acest Sud-Est european, așa cum el trăiește astăzi, în cea mai mare parte cu așezămintele vechi, cu spiritul politic de care au fost însuflețite acele timpuri, aceia natural nu înțeleg, după simple izvoare, ceia ce noi înțelegem prin contactul cu o realitate vie și, mai mult, prin partea din această realitate vie care se găsește în noi înșine. *Noi înșine simțim tracic și macedonean.* Și în multe domenii de acestea de viață politică și socială, pe când pentru ceilalți, Germani, Francesi, Englesi, este necesară o mare sforțare ca să treacă, de la felul lor cetățenesc de a înțelege lucrurile, la felul acesta rural, țerănesc, în care le înțelegem noi, ori pe ce plan al vieții sociale sau politice ne-am găsi, pentru noi nu este nimic mai ușor decât a le considera foarte naturale.

Deci, nu numai că exista această lume în afară de lumea grecească, nu numai că o putem întrevedea peste numele, sămănate ici și colo, ale câtorva regi macedoneni sau traci, sau pomenirea eventuală a unui concurs macedonean dat Perșilor, dar avem și elementele contemporane de explicație pentru a

ceastă lume, atât de deosebită de lumea cetățenească. Și, pentru a face lucrul încă mai bine înțeles, să luăm câteva cazuri din istoria medievală și modernă, care ni vor arăta mai clar care putea să fie raportul între cetățile acestea grecești pe de o parte, și, de alta, acea lume barbară, penumbrată, trăind prin văi, în forme asămănătoare cu formele pe care le aveau „Romaniile” românești. Prin urmare cu viața de „Romanie” în evul mediu, cu juzii, vovezii și „oamenii buni și bătrâni”, cari s’au perpetuat și la Români, ca și la Albanesi, la Greci și la toate popoarele care se găsesc pe vechiul fond tracic și, întru câtva, iliric,

Gândiți-vă d-voastră că noi, pentru evul mediu, n’am avea cronicile bizantine pentru peninsula balcanică, că n’am avea nicio idee despre așa-numitele trei imperii bulgărești, de formațiile regale ale Sârbilor, de țaratul lui Dușan, că toate aceste lucruri ni-ar fi necunoscute. Era posibil ca în cele două luări ale Constantinopolului să se fi distrus toate aceste izvoare. Se putea întâmpla foarte bine ca manuscrisele cronicarilor bizantini să nu ajungă în depozitele occidentale, unde se găsesc în momentul de față. Au dispărut cu desăvârșire sute de mii de acte. Nu cunoaștem pentru o provincie bizantină, timp de un secol, cât cunoaștem pentru un sătuleț al nostru, — și se poate face istoria Odobeștilor mult mai bine decât istoria imperiului bizantin la o anumită dată.

Gândiți-vă că n’ar exista aceste izvoare și că am fi păstrat numai arhivele orașului Ragusa, — căruia Sârbii îi zic azi Dubrovnik. Aceasta a reprezentat o republică, influențată o bucată de vreme de Veneția, stăpânită de Veneția, liberată de Veneția și care a plătit apoi tribut Turcilor — și atunci au

fost tot așa de puțin stăpâni Turcii în marginile orașului Ragusa cum au fost și în principatul Moldovei sau al Țerii-Românești, și încă acolo erau și ziduri împrejur, și noi nu puteam face un zid pe tot hotarul țărilor noastre: amestecul acolo era dar și mai slab. Și prin fereastra aceasta bizantina vedem noi anumite lucruri din Peninsula Balcanică. Dar cum? *Numai în legătură cu interesele ragusane.* Dacă n'am avea nici documentele bulgărești și sârbești, pe lângă ceia ce ni dau cronicile bizantine, ni-am face o foarte curioasă idee despre interiorul acesta al Peninsulei Balcanice.

Tot așa Sașii din Ardeal au socotelile lor de la 1100 înainte, și viața românească se vede foarte bine prin cronicile și socotelile acestea brașovene, sibiene sau ale altor localități, mai mici. Gândiți-vă că n'am avea nicio transmisiune istorică, n'ar exista niciun fel de cronici românești și n'am poseda alia înțelegere asupra vieții românești de odinioară, decât prin socotelile de la Brașov sau Sibiu. Evident, ni s'ar prezenta viața, nu numai a Românilor din Ardeal, cari n'au o istorie politică, dar viața principatelor noastre, tot așa de fantastică, tot așa de fără linii clare și solide, cum se înfățișează viața lumii acesteia din interior, văzută numai prin trecătoarele mențiuni, neglijente și disprețuitoare, ale izvoarelor privitoare la cetățile grecești.

Și, încă, gândiți-vă că istoria Spartei noi n'o cunoaștem dintr'un singur izvor spartan. Sparta o cunoaștem numai prin izvoarele ateniene. Războiul peloponesiac îl cunoaștem prin ceia ce spune Tucidide, și, când noi, cari ni închipuim a cunoaște așa de bine cum a fost acest războiu, am avea un izvor din partea scaltă, evident că părerile noastre ar fi cu totul schimbate, după cum ar fi schimbate cu

toatul parerile noastre despre războaiele medice, dacă, pe lângă lârziul și slăbul strigăt de triumf al lui Herodot, am avea înaintea noastră o cronică — precum nu obișnuiau să facă Perșii — în sensul nostru; sau, dacă am avea proclamațiile lui Darius, înainte de războaiele medice, sau ale lui Xerxe, nu s'ar înlocui oare cutare capitol în care îl vedem învins și umilit, — și el poate nu se simția de loc așa?

Avem, prin urmare, o foarte puternică viață interloară a barbarilor din peninsula balcanică. După socoteala obișnuită s'ar putea zice foarte bine: da, la Atena era libertate—, în sens filosofic înțelegându-se, iar, dacă trecea cineva în partea cealaltă, la barbari, acolo întâlnea un fel de încercare stângace, grosolană, fără durată, de monarhie, un dur stăpânitor asupra unor țerani ignoranți și inconștienți. Iși închipuie cineva pe țeranii aceștia, tracii sau iliri, uitându-se, — aceia cari erau mai doritori de lumină și de libertate—, cu un sentiment de nesfârșită venerație și cu o poftă nestinsă spre cetățile grecești. Ei bine, eu sânt foarte sigur că barbarii aceștia din peninsula balcanică nu doriau de loc să fie Atenieni, să fie „liberați” în sensul acesta, să se împărtășească de libertatea ateniană. Ei erau foarte satisfăcuți acolo unde se gășiau, pentru că *între orice înaintare de civilizație și între dezvoltarea normală a libertății nu există numai decât o legătură*. Există o legătură între o anumită dezvoltare a civilizației și un anumit progres al libertății, dar nu între *orice civilizație și între orice libertate*. Sânt lucruri foarte deosebite în sine. Niciodată nu s'a constatat o perfectă concordanță între aceste două genuri deosebite de dezvoltare.

Un lucru este însă sigur: că *formele* cetăților grecești au înrăurit asupra vieții barbarilor din înto-

rior. Și putem ști și cum. Iată, avem aici, în părțile noastre, o dovadă de legătura pornită de la viața grecească spre lumea barbară. S'a creat, pe malurile Mării Negre, nu numai pe cele dobrogene, dar și pe coasta de Nord, o civilizație amestecată între Sciți și Greci; s'a creat o civilizație foarte originală, care de sigur n'a întrebuițat niciodată limba scitică, și nu s'a întâmplat aici nici ceia ce s'a întâmplat cu Galii, în Galia, unde, după cum spune Cesar, s'au întrebuițat literele grecești pentru a scrie limba Galilor din interior. Nu cred să se fi scris cu litere grecești limba Sciților; numai anumite nume de domni figurează în grecește, pe fețele unor monede scite. S'a dezvoltat aici o civilizație specială, în care tehnicianul grecesc realizează, cu dibăcia și simțul lui, lucruri ale căror fond nu aparține sensului de frumuseță al civilizației grecești, ci tradiției scitice, care în această privință era în legătură cu tradiția artistică a Asirienilor și Babilonienilor, a Asiei centrale și apusene. Trebuie să știți iarăși că aceia ce se numește arta gotică sau visigotică în Spania, ori arta tesaurului de la Pietroasa, aceasta nu are de loc a face cu Germanii. Este o continuare a artei aceleia scito-elenice, pe care Goții au găsit-o aici și au transmis-o peste Galia, până la vestitele coroane cu *émail cloisonné* ale regilor visigoți, dintre care una este în Paris la Muzeul din Cluny și altele au rămas în Spania.

Astfel, avem un loc unde putem să ni dăm sama de caracterul legăturilor acestora dintre Greci și barbari, adică dintre orașele grecești de la Pontul Euxin și Sciți. Ceva asămănător, de sigur, a existat și între celelalte mari cetăți grecești și între ceilalți barbari, cari stăteau la spatele lor. Fără îndoială că, de la cetățile grecești, s'a întins asupra acestora

o influență, care era înainte de toate de organizare și de tehnică. Dar cred că și de dincolo, de la barbari, prin pătrundere sau influență, care nu s'a oprit niciodată, a fost o astfel de înrâurire, exercitată, din timpurile cele 'mai vechi și în chip foarte adânc, asupra poporului grecesc. Și originalitatea acesteia grecească este atacabilă, după tot ce vedem astăzi, din două părți: întâiu o influență orientală, holărâitoare, aceia care desface, produce cea d'întăiu mișcare, și apoi o neconținută influență transformatoare, care vine de la acești barbari din Nord. Am pus cândva o întrebare: dacă, asămănând cineva arta aceia din Creta, care este așa de variată, de un naturalism așa de bogat și luxos, asămănând-o cu caracterul tipic al civilizației elenice în marea ei înflorire, răceala și simplificarea acesteia, *matematizarea*, reducerea la forme abstracte și matematice, dacă această deosebire nu se datorește înrâuririi raselor din Nord? Pentru că, evident, oricât ar fi de frumoasă, de armonioasă, clasicitatea artistică grecească, cu toate acestea, în ceia ce privește prezentarea naturii, înfățișarea mișcării, colorile, pe lângă elementele acelea nesfârșite de varietate pe care le întâlnim în Creta, constatăm dincolo și o sărăcire, care vine din curențele de la Nord.

Și, atunci, dacă am izbutit să vă conving, ne găsim pe un alt teren decât până acum și vedem că *acești barbari ar merita fără îndoială o istorie a lor*. Ceia ce s'a făcut până acum este o arheologie atrasă către istorie, dar, după ce arheologia și-a făcut datoria, trebuie să vină istoria, care să îndeplinească, față de Traci și Iliri, ceia ce în Franța a îndeplinit Camille Jullian față de viața Galilor, considerați atâta vreme numai față de Cesar și de cucerirea civilizației romane, și iată că de odată, prin

cercelările unei întregi școli și prin talentul de a sistematiza al lui Camille Jullian ei se desprind ca un popor cu deplină originalitate. Și în Apus exista o libertate extrem de interesantă,—de care o să vie vorba atunci când vom vorbi de istoria Romanilor și vom vedea atunci ce este în dosul Romanilor, cum, pentru moment, vedem ce este în dosul cetățitor grecești. Nu vom merge nici așa de departe cum merge Helmont, în „Weltgeschichte”, în cele vre-o zece volume pe care le-a scos, și în care se inspiră de principiul geografic, dând un volum întreg civilizațiilor primitive americane pentru că s’au dezvoltat pe un teritoriu imens și reduce la un mic capitol istoria antică a peninsulei balcanice, încredințat d-lui von Scala. Noi nu judecăm după întinderea teritoriului. Noi judecăm după valoarea influențelor și puterea penetrațiilor și, natural, fiecare are atâta cât dă influența lui și atâta cât rezultă din socoteala între cât a fost fiecare penetral și cât a putut el însuși să penetreze în domeniul istoric al popoarelor vecine.

De sigur dacă ar căuta cineva, pentru ideea aceasta de libertate, în timpurile cele mai vechi ale Traciei sau Macedoniei, nu ar ajunge la mare lucru. Ce știm noi despre aceste timpuri? Oamenii în antichitate nu s’au gândit să înfățișeze istoria acestor popoare. Dar, dacă privește cineva studiile istorice cu mai multă lărgime și îndrăzneală, poate suplini foarte bine, unde lipsește, mărturia directă a izvorului istoric. Și iu și până acum cât s’au scandalizat anumiți critici istorici din Apus de cele câteva pagini pe care le-am pus în fruntea istoriei antice, în sistemul meu de istorie universală (*Essai de Synthèse*, vol. I), în care spun că poate exista is-

torie și fara izvoare. Și-au pus oamenii mâinile în cap: de unde să iasă istoria fără izvoare?

Iese din aceia că, într'un anumit moment, vezi o dezvoltare ajunsă la un anumit grad, constatat din izvoare. Aceasta dezvoltare trebuie să vină de undeva. Civilizațiile omenești merg după anumite linii logice, și după mersul altor civilizații vezi care este aceeași linie, ori cum se formează un lanț. Cu oarecare prudență și cu un oarecare simț intim al realităților istorice, poți uni printr'o ipotesă ceia ce altfel s'ar prezenta ca niște fragmentări informale. Este sigur ca aceia ce știm despre Macedoneni sau Traci pe timpul lui Alexandru-cel-Mare se putea găsi cu câteva secole înainte acolo. N'a fost o schimbare rapidă în domeniul instituțiilor. Instituțiile acestea, foarte simple și adânci, s'au continuat din secol în secol cu foarte mici schimbări, venite dintr'o lume vecină, de un alt caracter și pe o treaptă mai înaltă de dezvoltare. Iată, noi vedem, în ceia ce privește viața Românilor, prin descoperirile de la Argeș, cum se înfățișa ea pe la 1350. Și, dacă știm cum era viața aici pe la 1350, nu avem dreptul să spunem ca tot așa trebuie să fi fost și pe la 1250, când, în locul lui Băsarabă, era Seneslav, cel care este cunoscut prin diploma dată de regele ungar Cavalerilor Ospitalieri, Ioaniții?

Tot așa pentru peninsula balcanică. Aici au fost față îndoială două forme de organizare. Una proprie, care s'a menținut: viața aceasta de văi, țeranii liberi trăind în văi supt cârmuitori în mare parte aleși și în orice cas voiți de dânșii, cum era în satele noastre, fie că ființa Domn român sau grec, în epoca de libertate ca și în aceia de închinare față de Turci, de stăpânire fanariotă, așa cum a fost până la Regulamentul Organic—, căci numai acesta a schim-

bat vechea alcătuire a satelor noastre, și se poate risca să spunem că aceia ce era la noi pe la 1830, când s'a introdus Regulamentul Organic, trebuie să fi fost și pe la 1030, în elementele sale. Schimbările care s'au petrecut au fost foarte mici.

Revenind, prin urmare, în regiunile acelea, era, pe de o parte, libertatea țărănească, oamenii trăind într'o formă care s'a păstrat până foarte târziu, pe care o putem vedea și în viața țăranilor români din Ardeal, de ex. în sec. al XV--lea, când se vede, în actele de la Sibiu, cum se alegea judele de la Săliște: se adunau țăranii, alegeau dintre ei un număr mai mare, care formă rezultatul celei d'intăiu votări și pe urmă cei aleși votau la rândul lor ca alegători pentru jude. Am făcut comparație între acest regim și cel din Veneția. În Veneția era dogele, — și doge și voevod, în două limbi deosebite, este același lucru, cum Senatul din Veneția, e „oamenii buni și bătrâni” de la noi, iar alegerile, așa cum se făceau în Veneția, cu mai multe „balotagii”, cum se zice, corespund la ceia ce se făcea la noi, în secolul al XVII-lea, de sătenii din Săliște.

Același lucru trebuie să se fi întâmplat și în viața aceasta veche a Traciilor și Macedonenilor. O putem găci așa, cu siguranța ca nu ne înșelăm, în ceia ce privește liniile generale. Dar vine un moment când nu mai avem nevoie de ipoteze; avem izvoarele: cutare scrisoare a lui Alexandru-cel-Mare, povestirea lui Arian; avem în Diodor de Sicilia un răsunset al vechilor știri privitoare la Alexandru-cel-Mare și la Filip—, o serie întregă de izvoare care ne lămuresc perfect în ceia ce privește felul de a fi și de a se organiza al Macedonenilor pe vremea lui Alexandru. Ar zice cineva: dar de ce, de obicei, istoricii lui Alexandru-cel-Mare nu caută această parte de ori-

ginalitate deosebită în organizare, care pentru mine corespunde cu o libertate mai mare decât libertatea aceia aparentă, de formă, 'mărgenită numai la un anume loc, și la o anume epocă, a cetăților grecești? Pentru că toți acești istorici sânt așa de fermecași de elenism, în cât în epopeia lui Alexandru ei caută tot ce este în legătură cu acest elenism. Ceia ce este oriental sau macedonean nu-i interesează. Bietul Dariu Codoman apare ca un minuscul rege, fricos și fugar, care pierе înaintea lui Alexandru-cel-Mare. Societatea persană apare ca o societate de oameni nevrednici, incapabili de a se apăra, care, ccând vine eroul macedonean, înmarinurește, în neputință de a reacționa. Pe când explicația stă aiurea: stă în faptul că nu Alexandru-cel-Mare a cucerit pe Perși, ci el a bătut o armată persană și, a doua zi după ce a bătut-o, Persia l-a cucerit, l-a asimilat, pe Alexandru. Alexandru devine astfel un Xerxe, un Dariu: felul lui de a se presinta, ceremoniile la care participă, riturile pe care le îndeplinește, concepția puterii lui, felul acela ieratic cum își încheie viața, târându-se la altarul unor zei cari, în adevăratul sens al cuvântului, nu mai erau zeii lui de odinioară, toate acestea îl arată a fi unul din monarhii Orientului, cel din urmă din marii monarhi ai Orientului. Ia închipuiți-vă, de o parte, pe Filip, la Curtea lui din Pella, trăind între țeranii lui și isprăvind la capătul unei petreceri de familie, printr'un fel de vendetta, când cineva îl străpunge cu cuțitul ca să răsbune cine știe ce jignire personală — parcă s'ar găsi cineva într'un clan de Albanesi din zilele noastre!—, iar, de alta, orientalul Alexandru, care când înoare se înalță la ceruri, către tovărășia eternă a zeilor părinți și frați ai lui, întemeietori și stăpânitori ai monarhiilor Orientului.

Îată dar cum cine se ocupă și de istoria Orientului poate, din toate izvoarele acestea, să dea fiecăruia partea lui, și elenismul se reduce simțitor. În ce privește viața armatei, oricât ar fi spus Alexandru că el este strategul Grecilor,— așa cum era în evul mediu cineva căpitan de cruciată și, întrebându-l pentru Alexandru termenul, cu totul nepotrivit, de căpitan de cruciată, era și Alexandru un căpitan de cruciată, al Grecilor, îndeplinind revanșa lor față de Perși, oricât el se considera ca un erou înfățișat al Iliadei, toate acestea putea să le facă, dar el sămăna perfect cu un monarh oriental. Însă numai atunci vreme cât dură pompa, dar, după ce aceasta se isprăvia, când el se găsea ca general între ostașii lui, el nu mai sămăna câtuși de puțin cu sacruul împărat. În cuvântarea generalului către soldați, a soldaților către general, apoi în ceasul când se înșirau paharele pe masă și începea formidabila beție de pe urma căreia Alexandru și-a isprăvit așa de răpede viața, când el se găsește în societatea lui Kleitos și a celorlalți amici, lucrurile se schimbă cu desăvârșire. Ai a face cu un fel de prinț albanes medieval, un Scanderbeg. Și caracterul acestă *triplici* al lui Alexandru este extrem de interesant. Când este vorba de discuțiuni filosofice, de citat poezi eleni, el este elevul lui Aristotel, un tânăr foarte inteligent și bine crescut; când este vorba de posat față de supușii orientali, este un Xerxe înviaț. Și, la un moment dat, el zvârle toată purpură această orientală și e gata să bea cu ai lui, cari ar fi în stare să apuce sabia fiecare, și să dea în celalt, fără să se gândească unul că acesta este regele Macedoniei, cuceritorul Orientului, succesorul celor mai mari stăpâniitori de oameni. Sunt la acești oameni, atinși superficial de civilizație și puși în serviciul unor

cause care nu sunt ale lor, duplicități și multiplicități de acestea curioase. Gândiți-vă la boierii noștri de pe la 1840, cari se presintau la bal, înaintea Francesilor, ca niște persoane desăvârșite, iar, după ce se isprăvia balul, după ce se stingeau luminile, când venia roaba țigancă s'o desbrace pe boieroaică, zburau palmele și se auziau vorbele cele mai urâte acolo unde puțin înainte ciripiseră cele mai frumoase conversații de salon.

Așa trebuie să-l înțeleaga cineva și pe Alexandru. Și avem un anumit ceas pe care l-am reținut cândva și la care recurg todeauna ca să se înțeleaga caracterul acesta din urmă al monarhiei lui, cât este de macedonean de balcanic. În acel ceas iată cum apar soldații lui, cărora el li dădea pământuri, întemeind colonii cu dâștii,—cum am întemeiat noi în Dobrogea, cum au întemeiat Sârbii până în fundul Serbiei Vechi, în Macedonia— și alături de orașele care purtau numele lui sau altele numite după numele diadohilor lui sau soțiilor acestora, se întemeiau și sate pentru soldați peste tot¹.

Acei cari nu aveau încă moșii și nu erau așezați

¹ După cum Ștefan-cel-Mare crea sate de moșneni. Este absolut același lucru. Și să nu credeți că lupta de la Issos sau de la Granic n'a avut oarecare asemănare cu lupta de la Pârăul Alb. Mai multă decât cu lupta de la Podul-Înalt, pentru că la Pârăul Alb țeranii s'au dus singuri să-și apere avuturile, și atunci a fost o scenă ca din Froissart, o luptă cum ar descrie-o o frescă, o paradă de cavaleri ca în secolul al XIV-lea apusean, în care s'a sacrificat boierimea, care nu mai era ajutată de țerani, așa cum a fost la Ypres în războiul actual pentru lorzii englesi sau cum a fost în Italia, tot în acest război, admirabilul sacrificiu al întregii tineri nobile și piemontese, care s'a sacrificat ca să apere retragerea italiană, iar dușmanii, când au venit, au găsit tot câmpul acoperit, până la o distanță enormă, de cea mai splendidă cavalerie italiană, care se sacrificase ca să se poată retrage ceilalți.

undeva, au intrat la ceartă cu regele. Vedeți, din punct de vedere elenic, nu se poate admite aceasta. Ia închipuiți-vă pe Pericle stând de vorbă cu țeranii — și în definitiv cine era Pericle?, un om influent și atât, — cu țeranii din împrejurimile Atenei. De aceea s'a și creat termenul de „Beoția” pentru țerani proști, în mintea carora era numai stupizenie, nefiind oameni de viață publică. Pericle n'ar fi putut să stea de vorbă cu ei, iar țeranii din împrejurimi n'ar fi îndrăznit să vină la Atena, în piață, și să discute cu arhonții. Soldații lui Alexandru cel-Mare au făcut însă ceia ce niciodată soldații unui rege grec n'ar fi cutezat să facă: s'au certat cu el. Și el li-a răspuns cam așa: „nu vă aduceți aminte ce erați înainte? Și acum ați fi niște bouari prin văile Macedoniei dacă nu v'aș fi adus eu în războiu!”. Aceasta arată sentimentul de *simplă cimaraderie* al unor țerani liberi, strânși în jurul șefului, pe care îl respectă, fiindcă are drept la aceasta, dar înainte de toate fiindcă ei îl vor.

Și poate duce cineva și mai departe decât atât conștiința recunoașterii acesteia a libertății rurale, de un caracter cu totul deosebit, pe care îl reprezintă viața macedoneană. Moare Alexandru-cel-Mare. După datinele răsăritene, ar fi trebuit ca, în chip mecanic, să-i iea moștenirea cel care avea mai mult drept. Monarhia este un lucru sfânt, care trece de la unul la altul, cum este și hirotonirea, venită din Orient în Biserica noastră. Și aici este o transmisiune sacră, o putere misterioasă care merge de la om la om; nu e un lucru pe voie.

Ce se întâmplă însă după Alexandru? Fiecare general spune: „de ce n'ar fi armata mea?”. Un fenomen cu totul nou în istoria antichității. Veți găsi un rege asirian care cucerește Babilonul sau un rege

abilonean care cucerește Asiria, veți găsi revolte de provincii, dar un om care să zică: „Mă cred mai vrednic decât altul și pentru aceasta reclam toată moștenirea cui mi-a fost stăpân”, aceștia nu o veți mai găsi. Au făcut-o însă diadohii: Antioh, Ptolemeu, Seleuc, și, în fața lor, Antigon, Lisimah, în Tracia, toți cei cari serviseră până atunci supt Alexandru-cel-Mare. Aici nu mai există ereditate. Se pune un principiu nou. Căci ereditatea era în folosul fratelui lui Alexandru, care a și fost proclamat rege de unii, și mai ales a fiului lui, născut din fata lui Dariu Codoman, din Roxana, acest Alexandru-cel-Nou, care reunea două drepturi: dreptul cuceritorului și dreptul vechilor monarhi ai Persiei. El mai ales trebuia să moștenească fără discuție. Dar generalii nu țin samă de loc de lucrul acesta. Ei reclamă moștenirea lui Alexandru. Și fiecare o reclamă întregă: încă un lucru caracteristic. Am fi gândit că unul va lua cutare provincie, altul alta. De loc. Fiecare a înțeles să aibă toată moștenirea șefului mort. Și, dacă pe urmă s'au mărgenit fiecare la câte o provincie, este pentru că spiritul provincial li-a creat hotare, pe care nu le găseau în propria lor voință. Ei se considerau însă ca moștenitori deplin ai lui Alexandru. De aceea s'au bătut necontenit. Când Egipteanul a fost în Siria, când Sirianul în Egipt, când cel din Tracia a vrut să gonească pe cel din Macedonia, când Pir, regele Epirului, s'a văzut și el, la un moment dat, moștenitor deplin al eroului.

De ce reclamau ei această moștenire? Pentru două motive: întâiu, se simțiau vrednici; al doilea, *li voiau soldații, îi aclamau*. Cel d'întăiu cas prin urmare unde o *regalitate pleacă de la voința însăși a soldaților*. Și în spiritul acesta, care în aparență este un

spirit de anarhie și un element de decadență, în spiriul acesta, dacă îl înțelegem bine, ni dăm sama că nu este vorba de o decadență a civilizației elenice, ci este vorba de *un nou principiu, de libertate țerănească, tradițională, locală, patriarhală, și barbară, introdus în dezvoltarea civilizațiilor omenești.*

Și mai țineți samă încă de un lucru: aici *viața socială nu este prinsă în anumite forme, din care să nu poți ieși.* Fiecare poate să creadă ce vrea, poate să se închine la ce zei vrea. Nu-ți dădea nimeni să bei cucută, ca lui Socrate, la Atena, fiindcă nu aveai *idei de Stat.* Aici există o neconținută anexare de elemente străine, o neconținută întregire cu elementele acestea care veniau din afară. Și mai adăogi acest lucru: că marea civilizație ateniiană era o civilizație de sclavi, iar aici sclavii mai că n'au existat — e foarte greu să se spună dacă erau sau nu sclavi în cutare regiune din Tracia și Macedonia; nu avem mijloace de constatat dacă instituția aceasta a ost primită și în ce măsură, dar toate probabilitățile sânt că erau sau nu erau sau nu jucău niciun rol. Poate erau, în jurul vre-unui stăpânitor elenizat, în câteva familii, dar întreb: poporul acela, asămănător cu Albanesii din timpurile noastre, care își mîna oile sau vitele prin munții Pindului, sau pirații iliri de pe malurile Mării Adriatice, ce nevoie aveau ei de sclavi, când necesitățile vieții lor erau așa de reduse? Sclavul este bun când ai cu ce-l hrăni și ce-i da de lucru, dar când nu poți face acest lucru? Aceasta era o civilizație în întregime de oameni liberi.

Astfel, încheind, dacă ar voi cineva să aibă o asămănare în ce privește situația relativă între Grecii și Macedoneni, ar fi ca o comparație între Bizanțul

secolului al XV-lea, foarte cultivat, bogat cu prisosință, și între bieteile noastre țeri dunărene, a căror putere stătea înainte de toate în *libertatea fundamentală a societăților omenești, care este libertatea claselor de jos, a claselor muncitoare*—, în cazul acesta *libertatea țăranilor ostași*.

LECȚIA a IV-a.

Libertatea romană

Dacă în timpul Revoluției franceze cineva ar fi întrebat pe oamenii cari pretindeau că restituie poporului francez libertatea, de unde se inspiră ei, evident că aceștia ar fi întrebuințat, ca să răspundă, anumite principii abstracte, ar fi luat din filosofia secolului al XVIII-lea ceea ce li trebuia ca să legitimizeze lupta lor pentru un scop pe care-l înțelegeau a fi libertatea. Dar, în același timp, ar fi spus nu numai că este drept și este bine ca popoarele să trăiască în libertate, ci ar fi adăugat că viața aceasta în libertate a mai existat odată, și anume că vremea aceasta când a existat viața în libertate a tuturor popoarelor a fost antichitatea romană. Nu mergeau până la Greci; Grecii, cunoscuți, ca și Romanii, de altfel, după capitolele retorului foarte târziu și foarte puțin înțelegător care a fost Plutarh, erau oarecum mai puțin familiari oamenilor de la 1789, dar de Romani ar fi vorbit cu toții, chiar în distribuția de roluri — fiindcă fiecare vedea într'însul un fel de incorporator al vreunei personalități istorice. Și vă pot spune că tendința aceasta, de a încorpora pe cineva d'inainte, se întâlnește foarte dese ori la personalitățile istorice. Nu este locul aici de a se dovedi mai pe larg a-

ceasta, dar este sigur că de ex. Hanibal a imitat pe Alexandru-cel-Mare, și Hanibal n'a fost de altfel singurul imitator, căci tipul istoric al lui Alexandru a trecut și la alții, până a ajuns la ediția modernă, mult mai puțin corespunzătoare care se întâlnește la Francesi, în istoria secolului al XVII-lea.

Și oamenii aceia, cari căutau să încorporeze anumite personalități din antichitate, și-ar fi ales fără îndoială pe acela cu care credeau că samănă mai bine. De ex. Robespierre, care punea mult temei pe virtutea lui, cu caracterul neînduplecat, cu incoruptibilitatea, cu capacitatea de cele mai mari sacrificii pentru ceia ce era în părerea lui un ideal — în părerea noastră însă o manie, o psihosă—, el ar fi căutat neapărat între virtușii romani pe cel care ar fi sămănat mai mult cu el. Trăiau deci acești oameni în credința că personifică, încorporează anumite persona'i ă'i din lumea romană. Și, dacă li-ar fi spus cineva: dar, bine, Romanii n'au trăit totdeauna în libertate,— ei ar fi răspuns: da, a venit un moment în care Romanii n'au mai trăit în libertate. În momentul acela Imperiul a căzut asupra vieții lor, obișnuite cu libertatea, ca o tiranie insuportabilă — și îndată ei ar fi alergat la mărturiile acelora dintre scriitorii romani de la începutul Imperiului, cari au protestat împotriva lui, cum a fost cazul lui Tacit, în momentul când Imperiul nu era peste măsură de împovărat. Căci, dacă, natural, nimeni dintre noi nu este dator să creadă în toate fabulele și mahalagismele, ca să întrebuițăm un cuvânt contimporan, în toate calomniile ordinare și perverse pe care le înfățișează Suetoniu, iată un Roman de pe vremea împăraților cari nu erau cei mai răi, înainte de tirania asiatică, înainte de dominația orientalismului, în moravuri ca și în politică, iată-l înfățișând o so-

cietate ticăloasa, care, nesimțind plăcerea libertății, se aruncă furioasă către robie; iată un Roman, care se consacră, în scrisul lui, aparării unei libertăți care ar fi fost răpită societății romane, deprinsa a trăi liber.

Revenind, era, deci, pe de o parte, credința cu societatea romana a fost sprijinită pe libertate, credința că au existat eroi ai acestei libertăți, cari pot fi imitați, și, pe de altă parte, în ce privește Imperiul față de republică, această părere, cu desăvârșire greșită, ca republica însemna una: libertatea, și Imperiul însemna altceva: lipsa de libertate. Căci la un moment dat ar fi fost o adevărată conspirație împotriva libertății; August ar fi fost un tiran, care a răpit poporului roman libertatea și, răpindu-i-o, cu toate acestea a găsit forme amene, plăcute, de a se înfățișa față de aceia pe cari îi desbrăcase de cea mai mare și sfântă iubire a lor!

Și aici iarăși sânt silit să vă spun că ne găsim în fața unor păreri cu desăvârșire false. E opera nenorocită a retoricei. Istoria este, în general, împovărată de retorica aceasta, care trece dintr-o carte în alta, dintr'un curs universitar în altul, și astfel se fixează neadevărul, sau ceia ce este mai rău, jumătatea de adevăr, acel lucru ticălos care este jumătatea de adevăr, împotriva căreia reacționează cineva mai greu decât împotriva erorii. Se comemo-rează anul acesta Spinoza, și vă aduceți aminte de vorba aceia a lui, că mai ușor iese adevărul din eroare decât din confușiune.

Este dar o hotărâtă greșală de a considera pe Romani ca un popor născut pentru libertate și născut pentru libertatea aceasta abstractă, filosofică, cuprinsă în anumite așezăminte centrale, în anumite instituții fundamentale, de la care să pornească

o acțiune întinzându-se pe urmă la toate așezămintele de rândul al doilea sau al treilea, și să stăpânească în amanunte o societate. Este de ajuns să luăm, în linii generale, dezvoltarea societății romane și să căutam a-i pătrunde sensul, pentru ca oricare din dv., oricât ar fi de puțin informat sau cât se poate de mult împovărat de păreri false, să ajungă la aceeași concluzie ca mine.

Gândiți-vă ce a fost la început Roma, societatea romană, Statul roman. Se crede că societate și Stat înseamnă același lucru, și aici este iar o foarte mare greșeală, de a crede că a existat de la început Statul. Intrebuințăm noi acest cuvânt de Stat pentru ușurință, dar să-și închipuie cineva că în societățile orientale au existat State ca ale noastre, sau că în Grecia dezvoltarea poporului s'a făcut pe State, că Roma a început cu ideea de Stat,— în loc să se spună că Roma a elaborat anumite elemente, care, trecând mai târziu printr'o mare prelucrare modernă, au ajuns la o anumită concepție a Statului — deci, a-și închipui cineva că a existat un Stat roman, sprijinit pe ideile pe care sânt sprijinite Statele pe vremea noastră și că sufletul acestei societăți ferecate în Stat ar fi fost libertatea, aceasta nu se potrivește cu felul de a gândi al Românilor de la început. Al celor mai adevărați Romani, pentru că mai târziu avem a face cu Romani de adopțiune și de contrabandă, culeși de pretutindeni, din toate popoarele și din toate societățile, când Roma nu mai represinta decât un termen de drept pentru o alcătuire universală, și nu o rasă, o tradiție, ci numai un complex de așezăminte (și aceasta a dus și la creștinism, care ar fi fost imposibil în altă alcătuire). Tocmai atunci, la început, avem a face cu o societate patriarhală, căreia îi lipsiau cu totul ele-

mentele trebuitoare libertății, înțelese în sensul nostru. Mai târziu societatea aceasta, prin amestec, apoi prin primirea într'însa a o mulțime de tradițiuni și idei, care la început îi erau străine, s'a apropiat mai mult de ideea de libertate. Vechea Romă a fost însă ca un sat de moșneni de la noi, un foarte modest și simplu sat, lipsit de cea mai slabă tendință de organizare mai strictă. Vechii Romani erau și puțin rude între dânșii, și totul se sprijinia pe comunitatea de interese și comunitatea religioasă, pe vremea aceia când religia în părțile acelea nu era același lucru ca în Răsărit. În Răsărit religia se întâlnea în culare loc, dar era de fapt peste tot. Aici, nu i-ar fi trecut prin minte unui Roman vechiu să înceapă războiul contra vecinilor din necesitatea ca zeii romani să stăpânească lumea—, acești zei pe cari noi îi cunoaștem numai după nume, căci esența și-au pierdut-o. Mars, Venus, Iupiter, etc., aceștia noi nu-i mai putem recunoaște, fiindcă s'a împrumutat divinitatea grecească nu numai în ce privește forma, dar și în ce privește sensul. În afară de aceasta erau niște zei rurali, al căror cult era mai mult o superstiție,—zeii aceia de cari și bătea joc Sf. Augustin, fericitul Augustin, cum îl numește Biserica— în celebra carte a lui „Despre cetatea lui Dumnezeu”, pe care voia să o așeze peste tot, în locul societății romane, socotită ca usurpatoare față de drepturile oamenilor și mai ales față de drepturile lui Dumnezeu asupra tuturor oamenilor.

Prin urmare, un biet grup de oameni săraci, văcari și muncitori de pământ, având zeii cari se pot avea într'o atare societate, cultul foarte smerit, în legătură cu mijloacele foarte puține ale acestei societăți.—aceasta era Roma la început. Nu este nevoie să v'o mai spun acum, dar tot ce se cuprinde în istoria ve-

che romana, până mai târziu este numai o încercare de a da Romei un trecut neîntrerupt, cum în realitate nu-l avea. Tot așa cum, pentru evul mediu, alții au recurs la diferite etimologii de nume de localități și la legende — cum, pentru că se zice la noi Vadul lui Vodă, s'ar crea legenda unui Vodă— și o imaginație inventivă a țesut de aici o mulțime de lucruri în jurul unui nume de localitate, care în realitate ar fi având ccine știe ce sens pierdut. Precum Polonii, cu Popiel și cu regele mâncat de șoareci, Boemii, cu Libusa, eroina de la începuturile poporului lor, apoi Ungurii, cari au cules din legendă pe Arpad și l-au înlovărit cu tot felul de elemente luate din legende și cântece populare, același lucru l-au făcut Romanii. Au vrut să aibă un trecut asemenea cu cel grecesc. Dar era o oarecare deosebire: Grecul inventează neconținut, creiază în fiecare moment istoria lui. Când vorbește, pune de la dânsul. Nu este mincinos sau megaloman, dar prin temperamentul său trebuie să adauge neconținut ceva din imaginație. Tipul prezentat așa de bine de Daudet în „Tartarin de Tarascon” a trăit în toate timpurile: și în celălile grecești din antichitate. Dar Romanii voiau să facă *fără imaginație* ceia ce făcuseră Grecii cu imaginația lor. Coriolan, năvălirea Galilor sânt lucruri culese din legende, din cântece epice și este ușor la toate acestea să se recunoască izvoarele. S'a făcut observația că Romulus nu înseamnă altceva decât *Romanus*, fiindcă terminația „ulus” este echivalentă cu „anus” („Siculus”, „Sicanus” .

Prin urmare, nu avem a face cu o societate organizată supt niște regi istorici și cu fenomene politice interne pronunțate. E o societate care, nu numai că nu a avut istorie, dar nici nu era nevoie să aibă o dezvoltare istorică. Vechea istorie romană

este astfel o istorie falsificată. *Societatea aceea de moșneni era o societate liberă, în sensul libertății oamenilor din satele noastre, mult mai liberă decât atunci când i-au intrat în minte principiile grecești, când a recurs la ideologia aceea elenică, foarte frumoasă, dar pe care Românii n'au coborât-o niciodată într'adevăr în sufletele lor.* Doctrinile filosofice grecești le-au primit Românii. Evident, erau unii cari credeau că este bine să se prezinte ca stoici, alții ca epicurieni, alții, mai mulți, ca eclecticii, dar, între Români, niciunul n'a crezut într'adevăr în vreun sistem de filosofie. Căci o societate nu crede într'adevăr decât în ideile pe care le-a produs, după cum niciun om nu crede într'adevăr decât în credințele care au fost smulse din adâncul sufletului său. Nu are nicio valoare o rețetă care îți dă cineva; numai cea ce cu osteneală, cu suferință, cu sudoare iese din viața ficcaruia, numai aceea are valoare. Ei bine, la Români nu se găsește niciodată aderența adâncă a cuiva față de o anumită credință. Românii n'au creat niciun sistem filosofic, și, dacă ar fi trăit încă multă vreme și ar fi asimilat și mai multă filosofie grecească, tot nu ajungeau să-l crezeze; cum n'au creat nicio formă literară, afară de *satiră* pe care trebuie să li-o recunoaștem, dar ea n'a fost niciodată un gen literar mare și permanent, ci intermitent și individual.

Astfel oamenii aceștia, trăind în împrejurările acelea elementare, cărora li-a trebuit cel puțin două secole ca să fie în adevăr accesibili ideilor grecești, au avut oarecare libertate, cum o avea acum câțiva zeci de ani cutare țeran din fundul Munților Apuseni, așa cum îi zugrăviau Teofil Frâncu și Candrea în cartea lor despre Moși: oameni rude între dânșii, cari se cunosc foarte bine,

se întâlnesc pentru anumite judecăți pe piața publică, bătrânii judecându-i supt un stejar bătrân, ca odinioară Petru Șchiopul în povestirea francesă a lui Fourquevault sau Ludovic cel Sfânt, supt stejarul de la Vincennes. O libertate *d'înăuntru*, așa cum la noi mai este azi în Vrancea, unde oamenii se simt mult mai puțin legați de Statul român în forma lui de partid și biurocratică decât oricare dintre noi. Așa trebuie să vă închipuți societatea aceasta română, cu o libertate evidentă, dar care se închide acolo: *una din acele libertăți care se exercită în forme tradiționale și nu se exprimă niciodată în forme teoretice*. Este o deosebire între libertatea care se enunță în forme teoretice și nu se manifestă niciodată, nici în formă tradițională, nici în alte forme, libertate care se cuprinde între două foi de carte și se scrie de-asupra unui Parlament, și între libertatea care nici nu se proclamă, nici se scrie, care nu se întinde, nu se pierde în zări și nu cuprinde tot cerul, adică libertatea pe care o are fiecare în cercul său restrâns de activitate. Și vă asigur, nu numai ca profesor de istorie, dar și ca om care am trăit o viață politică, vă asigur că mai multă valoare are libertatea mărunță, în locul unde se învârte omul, decât acea libertate mare, largă, dar care proiectează foarte puțină lumină asupra cărărilor fiecăruia. O libertate restrânsă de suburbie, de oraș sau de afară, de la sat, plătește mai mult decât toate inst.țuțiile acestea, represinlând o libertate aparentă, cu care se leagă somnul politic al societăților omenești, întocmai cum o dădacă dibace și cu glas frumos știe să adoarmă copilul încredințat pazei sale.

Aceasta a fost libertatea primitivă română. Atât. Nu s'au conceput nici ca oameni liberi, nici ca li-

beratori ai altora, ca popor cu *misiune*, cum se cred atâtea până în timpurile noastre, până la cel polon, care știți că are o doctrină foarte interesantă, care i-a făcut, atâta timp, puterea, *doctrina mesianică*, în virtutea căreia omenirea este osândită ca să ispășească, și trebuie să se sacrifice o națiune, iar această națiune, care suferă mai mult, pentru toate celelalte, și pentru ea este o glorie că suferă neconținut, este națiunea polonă. Ideea aceasta a națiunilor având o misiune este foarte nouă și ar putea să formeze un studiu sociologic foarte interesant. Odinioară însă nu era așa; niciun popor nu credea că are o misiune față de alte popoare. În timpurile noastre, dacă vorbește cineva cu un fascist din Italia, acesta va spune că fascismul reprezintă o mișcare mare, care ar trebui introdusă peste tot; un democrat de stânga din Franța va spune că misiunea Franței este de a cultiva și de a introduce democrația în toate părțile; un om de dreapta va spune că Franța are o misiune latină de a apăra Europa împotriva bolșevismului, de a sprijini orice guvern care bate cu pumnul în masă, pentru că în felul acesta, apără Europa împotriva bolșevismului.

Pe vremea aceea însă nu avea nimeni nicio misiune: nimeni în antichitate nu credea că are menirea de a libera pe alții. Și moșnenii aceștia saraci, foarte liberi în mica lor gospodărie, la un moment s'au găsit în legătură, în înaintarea lor firească, cu civilizația etruscă. Nu există închisoare religioasă mai strâmtă decât aceea pe care o reprezintă această societate etruscă. Etruscii au fost totdeauna un popor incapabil de a se desvolta, asupra căruia a apăsător o altă viață decât aceea pe care o trăiau. Dovadă grozăviile acelea care sânt înfățișate pe sepulcrele lor, pe vasele lor, care au împrumutat

foarte mult, ca tehnică de la arta grecească, dar reprezentările sânt altele decât cele de pe vasele grecești: la Greci este libertatea, simpatia, bucuria de a trăi, o neconținută mișcare, o varietate nesfârșită, pe când dincoace, pe vasele etrusce, icoane de pe alte lumi, care urmăresc și prigonesc oameni chinuți, necăjiți. Intrând în coniaci cu Etruscii, numai idei de libertate n'au putut căpăta Romanii. Au intrat în tirania divină. Și au scăpat apoi întru câiva de această apăsare teribilă, de care n'a scăpat însă niciodată poporul etrusc, fiindcă erau de altă rasa. Totuși de la Etrusci au primit Romanii o civilizație de forme multiple, nenumărate, cu forme religioase stricte și rituri neînduplecate. Au intrat astfel în robia semi-întunericului sau tenebrelor adânci ale mormintelor etrusce, pentru că viața Etruscilor este în cea mai mare parte o gâcire și fel de aspirație a lucrurilor care sânt supt coaja pământului. Față de alte teorii, care consideră moartea însăși ca începutul unei alte vieți, la Etrusci viața însăși era considerată ca o inițiere a morții: din punctul luminos, care ar fi nașterea, cineva merge într'o umbră care se adâncește din ce în ce mai mult, până ajunge la întunerecul desăvârșit al vieții subpământene. Au luat Romanii de la ei multe, până și *ceremonia*, al cărei nume e luat de la orașul etrusc Caere, și, dacă *pompa* vine de la Greci, încolo tot ce presintă, ca forme, societatea romană, este cules de la orașele și cetățile acestea etrusce: pontificele, lictorii cu vergele lor, consulii și ceilalții magistrați, toți își găsesc sau originea, sau corespondentul, în societatea etruscă.

Astfel un popor foarte simplu intră în forme foarte complicate. Tot așa ar fi fost dacă noi, când a început a se forma viața noastră de Stat, în loc să fim

supuși la toi felul de influențe — influențe occidentale, prin Ardeal, prin Polonia, prin Italianii negustori din coloniile de la Marea Neagră, prin foarte îndepărtata transmisiune francesă, care se vede și în costumul mortului Basarab-Vodă la Argeș, ne-am fi găsit numai în fața societății bizantine și n'am fi avut a face cu o contrafacere a acesteia, cum a fost viața de Stat a Bulgarilor și Sârbilor de atunci, ci ar fi căzut țeranul nostru de la Dunare tocmai în Bizanț, în fața basileusului. De altfel, azi, așa se întâmplă cu țeranul nostru, mutat de la cultura pământului în lupta de la alegeri dintre diferitele partide, când ascultă și el și se uită speriat la realitățile tumultuoase care i se prezintă în tot timpul.

Așa încât și a doua fază a societății romane exclude desăvârșit gândul de libertate. Noroc doar că Romanii erau prea simpli și prea săraci, și ca rasa lor era o rasă de pe lumea aceasta, pe când cele asiatice sânt de pe supt pământ, abstracte; noroc de aceasta, fiindcă altfel Romanii ar fi fost întorși cu desăvârșire. Și după ce au trecut de inițierea etruscă, ei au venit în fața Grecilor, dar nu cu sentimentul acela pe care de ex. l-au avut ai noștri, cari, scăpând macar în parte de influența bizantină (să urmărim comparația d'inainte), s'au găsit în fața occidentalilor. Ai noștri au avut stimă față de occidentali, dacă nu chiar la început, când țeranii munteni au luat la bătaie pe cavalerii de la Nicopole (și aceștia se plâng că și Sașii din Ardeal au strâns hainele lor cele mai proaste și i-au îmbrăcat cu ele), dar a venit mai târziu o foarte mare stimă pentru această civilizație occidentală. Când ajungeau Românii din Moldova în fața negustorului italian la Cetatea-Albă, sau când solii venețieni se întâlneau la

Curtea lui Ștefan-cel-Mare, era un sentiment de admirație pe care-l provocau: în privința aceasta nu există nicio îndoială. Dar Romanii n'au admirat pe Greci; nu împrumuți idei de la cineva pe care nu ți-l soco'i superior, fie în ce privește însușirile ce le are, sau momentul de civilizație în care, cu însușiri mai mari sau mai mici, se găsește. Romanii, găsindu-se în fața acestei lumi grecești, o desprețuiau: aceștia erau învinșii, căzuții, rugătorii, acei cari chemaseră în zădar pe Pir, regele Epirului ca sa-l opună Romanilor. Stăteau în're Cartagineși și Romani și erau cetățeni din orașele unde, cum spune legenda, oamenii nu puteau dormi fiindcă era o petala de trandafir îndoită pe cerșaful lor. Natural, când venia acest țeran simplu, bățos, de la Roma, fie și trecut prin anumite forme etrusce, înaintea acelor Greci, avea pentru ei un profund despreț—cum ziceau la început: *Greculus*. N'au întrebuițat cuvântul „Elen”, ci au luat cuvântul de Grec, care corespundea unei anumite seminții din Epir, cu care au intrat ei în contact pentru prima oară.

De la acești „*Greculi*” n'au putut Romanii să caute a împrumuta idei politice și nici ideia de libertate. Știți foarte bine că în cele d'întăiu timpuri literatura și filosofia erau represintate la Romani de străini neliberi, de sclavi liberați, priviți în familii cu mult mai puțină considerație decât aceia pe care o dădeau odinioară boierii noștri unor bieți preceptorii din Paris, cari erau luați în case pentru francesă și danț. Mai rău considerau Romanii pe Grecii aceștia. La un moment s'a luat măsura de Stat de a înlătura pe filosofi, cari stricau morala. Și Romanii au continuat să trăiască, și după contactul cu Grecii, păstrând formele acelea istorice, în foarte strânsă legătură cu datinele lor cele vechi. Putea să se

aducă de ex. chestia agrară, cum au făcut Gracchii, dar era un interes roman, discutat dintr'un punct de vedere roman. Interesul roman, din punct de vedere roman se impunea, dar să se discute lucruri care nu priviau pe Romani, ci omenirea, nu era permis. Ce-i privia pe dânsii omenirea! Dacă un lucru se putea face la Roma, e bine pentru Roma să se vorbească despre dânsul; dacă nu, de ce să se mai piardă vremea? O psihologie curat țerănească, foarte interesantă, și care se întâlnește și la țeranii noștri.

Și, dacă Roma ar fi făcut ceva mai multă filosofie, atunci când nu era vremea filosofiei, nu ajungea acolo unde a ajuns. Au trebuit să se strecoare cele șapte secole și jumătatea ale republicei și să atingă pragul epocii lui August — la Cesar, dacă voiți să luăm un termen mai apropiat de origine pentru ca filosofia grecească și gândirea grecească, și în consecințele lor față de politică, să fie generalisate.

Acum, natural, încă de pe timpul războaielor punico, este sigur că Scipionii, cari erau din nobleță romană veche, așa de strâns legată de interesele romane, și încă alții, erau niște grecisanti, după cum Hanibal el însuși era un grecisant și vorbea mai obișnuit grecește decât limba punică, ce i se părea sălbatecă, și de aceea refugiul lui nu l-a căutat el la Numizii din deșert, ci la Filip din Macedonia, murind în mijlocul societății grecești. Așa încât în lupta dintre Hanibal și Roma, de și sânt două forme absolut deosebite în aparență, însă în realitate — cum și în războiul de o sută de ani, unde Englezii nu erau decât o formă a civilizației și a dinastiei franceze — Romanii Scipionilor și Cartaginesii lui Hanibal nu erau decât două forme ale civilizației gre-

cești și ale idealului politic represintat de Alexandru-cel-Mare.

A venit o vreme, prin urmare, când Romaniî cunoșteau civilisația greacă, învățau în Grecia— elocvența lui Cicerone nu este de loc elocvență romană și în învățământul secundar n'ar fi loc pentru Cicerone care este un om de gust strical: frasa amplă, împodobită, cabolinagiul stilistic al acestui snob de grecește cuprinde altceva decât nota romană; mai bine s'ar lua pentru această notă un scriitor care tratează despre agricultură, cum este Columella, „De re rustica”, sau Istoria Naturală a lui Pliniu, așa de roman în toate amănunțele scrierii sale, iar Cicerone represintă tipul cel internațional de atunci. Tot odată, au început să patrundă noțiunile grecești de libertate, și încă în sensul cu totul special în care se poate admite ideia de libertate la Grecii din cetăți.

Și, nu trebuie să uitați, însăși libertatea aceasta, împrumutată de la Greci, înțeleasă pe jumătate, forma mai mult un element de împodobire la Romani.

Erau, în noile războaie, mulți legionari cari merseră cu Sulla în Grecia, dar contactul era cu totul superficial. *Niciodată ideia de libertate elenică n'a fost înrădăcinată în sufletul unui Roman.* Și de aceea a fost posibil să se întâmple la Roma ceea ce nu s'ar fi putut întâmpla nici într'un orașel decăzut al Greciei: proscricțiile de pe vremea lui Marius și Sulla și de pe vremea celor două serii de triumviri, lașitatea cu care societatea romană a primit apăsarea celor două tiranii, pretându-se la loată opera aceia de denunțare ticăloasă, vânzând nu numai sclavul sau libertul pe stăpânul actual sau trecut, dar, în acciași familie, fratele vânzând pe frate, fiul pe tată, ca să fie ucis și să-i ia moștenirea. Ei bine, un

popor la care era adânc coborâtă în suflet ideia aceasta de libertate politică se putea coborâ el la această formă criminală a sclăviei, la ascultarea acesteia oarbă, mergând până la comiterea de fapte rele, cum au dat dovadă Romanii pe vremea proscipțiunilor? Știu că se împuiaza capul tuturor că Marius a represintat democrația, Sulla aristocrația: nu era nicio deosebire de procedee. Sulla știa mai mult decât Marius, era dintr'o familie mare, dar să-și închipuie cineva că unul represinta un ideal și altul alt ideal, aceasta înseamnă a strămuta lucrurile din timpurile noastre în timpurile acelea când nu era altceva decât o vulgară luptă pentru putere. Intre Marius și Sulla, *Sulla* trebuie ales, fără îndoiala Marius nu era decât un sergent-major norocos și care vrea cu brutalitate să pună mâna pe viața publică; la Sulla era măcar un instinct de Stat, de conducere, moștenit din generație în generație. A fost în societatea romană doar această alergare după putere și după acel ideal pe care nu a îndrăznit să-l atingă Cesar, iar Sulla, tocmai pentru că era mai mare aristocrat decât Cesar, care și el nu în zădar se presinta ca descinzând din zeița Venus, a îndrăznit, dar nu l-a atins compect: idealul monarhiei, al monarhiei aceleia pe care o cunoscuseră în Răsărit —Sulla se pricepea la aceasta după cele ce văzuse în Asia, la Mitridate, de unde a venit plin de mitridatism, iar legiunile lui voiau, după ce văzuseră ce este un monarh în Orient, un monarh și acasă. Gândiau mulți: am trecut prin destule proscipții, e bine acum să avem un stăpân. Și, dacă s'a întâmplat omorul lui Cesar, acesta a fost săvârșit de oameni cari învățaseră la școala grecească și luaseră de acolo anumite idei, culeseseră anumite exemple pe care voiau să le imite, însă la un alt popor, în

alte împrejurari. Dacă ești naiv — și aceștia erau niște naivi, și Brutus, și Cassius—, te aștepți ca imitația să aibă același rezultat ca și originalul, și rămâi uimit când vezi că se întâmplă altfel, după cum, la 1848, Guizot, care era președinte de consiliu și în același timp istoric și studiasse revoluția din Anglia, credea că, dacă se ajunsese acolo, în 1688, la Guilielm de Orange și apoi n'a mai fost posibilă nicio revoluție, tot așa va fi și în Franța; i se spunea: iată, se bate lumea în strada cu armata, se tușe în mulțime, și se răspunde: n'are nicio importanță, 1848 frances este 1698 engles; cetește istoria și ai să vezi că nu e posibilă nicio revoluție! Tot așa spuneau și Brutus și Cassius: ne aclamă poporul, sântem stăpâni pe societatea romană și vom fi așezați în rândul eroilor, atunci când se va face lauda celor cari au apărut libertatea romană,— și, când au văzut ca se aduna lumea în jurul lui Antoniu și-l aclamă, când au aflat că acesta-și ține în aclamații marele discurs despre Cesar— vă puteți închipui ce putea fi discursul acela al lui Antoniu, un general simplu, care, ce-i drept, făcuse lucruri frumoase,— ceilalți doi, neștind ce să mai facă, s'au dus să moară onorabil într'un colț de acolo, din Grecia.

Unde vedeți dv. acta libertate imanentă în poporul roman, care îl face să aclame orice încercare de a înlăura tirania? Și August, care n'a inventat niciun titlu nou pentru dânsul, ci s'a împodobit cu titlurile vechi, și n'a creat nicio altă funcție decât cele știute, pe care le a concentrat în persoana lui, în mare parte din voința lui, dar foarte mult și din dorința celorlalți, *August n'a luat el în stăpânire societatea romană, ci societatea romană i s'a oferit lui August*, și, dacă ar fi venit Antoniu, biruitor, cu Cleopatra cu tot din Egipt, l-ar fi aclamat tot așa!

Prin urmare, *nu republica a fost omorâtă de Imperiu, ci poporul roman a ieșit, de la sine, din formele tradiționale republicane, care n'au implicat nici-odată o libertate cum o înțelegem noi, și s'a oferit unui stăpân, cerând acestui stăpân un lucru: să nu iea titlul de rege — nu atât pentru că ar fi existat acei regi de legendă, cari propriu-zis erau regi etrusci, și cari au stăpânit Roma, nu cum scria Tit-Liviu, ci fiindcă li se părea un lucru de Asia, un fenomen din viața politică a învinșilor. Voiau regalitate, însă fără să-i zică pe nume.*

Acesta este sensul stăpânirii lui August. Și, în vremea aceasta, când Roma a ieșit din Roma, ceia ce s'a petrecut la Roma nu a mai avut nicio importanță de aici înainte. Impărații se înlocuiesc, legionarii, străjeri ai Impăratului, omoară pe Impărat: prin pretorienii aceia, cari dispuneau de tron, atâția Impărați sânt omorâți în tot felul de împrejurări, Nerone fugind prin culoarele subterane, alții străbătu'i cu sabia în mijlocul soldaților. Vă întreb atunci: de ce Imperiul nu s'a resimțit de aceste lucruri? Apoi, mai târziu, când au venit Impărați stricați, ridiculi, asiatici, cari se dedau la cele mai scandaloase scene —căci, în mare parte, ceia ce era o indecență la Roma, era un rit în Asia — și până la Heliogabal, care nu era un monstru, fiindcă așa se trăia doar în Asia lui de origine,— Roma, neaparat, se cutremură toată de acestea,—de și religiile asiatice, în atâtea domenii, cereau fără îndoială o anumită înjosire a trupului omenesc—, dar, cu toate acestea, Imperiul nu se cutremura. Pentru că nu mai era Imperiul în Roma, ci în lume, Fantoșa aceasta imperială putea să se schimbe în orice fel. Baza nu se mai afla acolo, în cetatea metropolă, ci puterea era în-

părțită în toate regiunile care împreună alcătuiau Imperiul roman.

Și, aici iar, nu este necesar să se creadă că Roma a dorit să cucerească aceia ce a cucerit opinia susținută cu atâta erudiție de d. Holleaux, opinie care mi s'a impus și mie încă înainte de a cunoaște opinia lui —, ci ea a cucerit, fiindcă aceasta era în necesitatea lucrurilor. Roma, departe de a voi să cucerească, a fost silită să îndeplinească o funcțiune de pacificare a lumii. „Ordo romanus” nu era un punct de program al Romei, ci un punct de program al umanității, care se adresa Romei. În lumea aceia a lui Alexandru-cel-Mare războiul ar fi trebuit să fie veșnic, căci fiecare se socotia urmașul lui. Dar acești urmași puteau să aibă orice concepții voiau, lumea însă care se afla supt dâșșii doria să trăiască în liniște; ea și-a întins mâinile rugătoare către Roma. Și, fiindca toate acestea constituiau, fie că era Siria, Pergamul sau alt Stat, acea foastă unitate a lui Alexandru, a fost de ajuns să înceapă căderea de la una, ca să meargă pană la capăt, ca o stofă putredă, care se rupe la un loc, și apoi se destramă întreagă. Roma, prin peninsula balcanică, prin Epir și prin litoralul acela dalmatin, a trebuit să între în legătură cu Macedonia; Macedonia, concurenta cu regalitățile asiatice, i-a făcut legătura cu acestea; Siria, în necontenită concurență cu Egiptul pentru unitatea Imperiului alexandrin, a pus-o în legătura cu Egiptul; și a mers această ordine absolut până la capat.

Însă Roma republicană avea, la ea acasă, mijloacele de a stăpâni; *dar nă găsit niciodată mijloace reale de a stăpâni dincolo de hotarele ei, dincolo de Italia, pe care o romanisase.* Și s'a găsit odată fără mijloace. Este aceeași situație ca, mai

târziu, în ce privește pe Turci, când aceștia au ajuns stăpânii Imperiului bizantin, fără să o dorească; după ce fuseseră aduși întâiu ca apărători ai unui partid bizantin în lupta contra altuia și așezați într'un lagăr, de unde i-a scos culremurul ca să-i așeze în Galipole, deschizându-li și drumurile acelea de comerț, de la Sud la Nord, de la Vest la Est, spre mulțimea de mici seniori creștini cari se mâncau între dânșii și pe cari i-au ajutat pe unii contra altora, până i au înghițit pe toți și s'au trezit deodată stăpâni în Constantinopol, fără voia lor, și a sorbit societatea bizantină. Tot așa *lumea veche a sorbit pe Romani*. Și Romanii nu erau pe o treaptă inferioară Turcilor, ci pe una neasămanat mai ridicată, însă mijloacele de a stăpâni lumea întreaga nu le aveau. Și acestea nu se elaborează în câteva decenii, și trebuiesc secole. A fost deci o *stăpânire fără organele stăpânirii*.

Și, atunci, fiecare a rămas ce era. Din punct de vedere juridic s'a mers până la măsura aceea a lui Caracalla, că orice locuitor liber din Imperiu este cetățean roman, — ultima abdicare, darârmarea ultimului fragment de zid care mai rămăsese din Roma cea veche. Fiecare provincie a trait după datinele ei, și a avut atâta libertate câtă era libertatea în datinele pe care le moștenise. În orice caz, această libertate era foarte mare. În ce privește asprimea judecăților, nu s'a plâns nimeni; guvernatorii erau niște profitori, — ceia ce se întâmplă în general, când se trimeie un om acolo unde nu este locul lui: își dă sama de inutilitatea lui politică și o preface în utilitate personală; dar aceștia nu aveau nici un drept și nicio putință de a schimba caracterul politic al provinciilor. *Niciodată n'a fost o orânduire romană pentru tot Imperiul, în sensul*

acela de transformare a vieții tradiționale. A fost un fel de pază plătită bine, folosind mai mult indivizilor decât Statului, în locul desordinii de odinioară.

Deci, dacă este o libertate, libertatea aceasta nu vine de la Roma, impusă lumii de ea, ci este păstrarea ici, colo, a unor tradiții de libertate, de care Roma nu s'a atins, fiindcă nu avea cum să se atingă, și fiindcă, precum nu avea, ca ideal, libertatea, tot așa niciodată nu s'a gândit la celalt ideal, al tiraniei.

LECȚIA a V-a.

Libertatea creștină

Până aici ați văzut că în locul presupunerii libertății antice, fie grecească, fie romană, ne-am lovit pretutindeni de anumite forme, care tocmai îngrădesc libertatea, sau ne-am lovit de anumite tradiții, care, nici acestea, nu permit libertatea în sensul în care o înțelegem noi.

Prin urmare, ori are a face cineva cu forme constituționale foarte strânse, care împiedecă dezvoltarea liberă și cu scop de libertate a societăților omenești, ori are a face— și ați văzut că am acordat preferință acestui sistem — cu niște lucruri foarte vechi, trecute în așezămintele nescrise, în tradiție, care nici acestea, la rândul lor, nu înseamnă ceea ce ni închipuim azi noi prin libertate.

Și s'a văzut că Imperiul, comparat cu republica romană, cuprinde mai mult în sine libertatea decât o atribuim noi, mai mult din nerecunoștință lucrului, epocii republicane.

Acum, ne găsim înaintea acelu mare fenomen care s'a ivit între sfârșitul antichității și începutul eului mediu, înaintea *creștinismului*. Și din felul cum creștinismul a înțeles să trateze rostul și scopul societăților omenești, se desface o altă concepție, nesfârșit mai largă, care și ea rămâne să fie

pusă în legătură cu deosebitele forme ale societății.

Și acum, pentru o bună înțelegere a ideilor care vor ieși din expunerea aceasta, este necesar, la început, să vă dau oarecari lamuriri, iarăși de natură curat istorică, în legătură mai mult cu faptele.

Cu privire la tradiția despre creștinism, au existat într'un moment păreri deosebite, care s'au ciocnit cu pasiune, care au deslănțuit chiar și anumite denegări și prigoniri. Vechea părere consista în a considera evangheliile ca venind toate din același moment, ca represinlând același spirit, ca dând aceiași visiune și prin urmare necontrolabile, neanalizabile, nici în forma lor literară, nici în ce privește sensul lor. Lumea specială de idei și direcția anumită de sentimente care se cuprind în evangheliile, pe vremea de absolută credință, când un mare prestigiu religios încunjura evangheliile, nu era teren de discuție. După aceasta a început o perioadă critică. Pe la 1870-80 încă se credea că ultimul cuvânt al științei, în materie de tradiție evanghelică, este să se alipească cineva ori la negațiunea brutală a unei anumite școli germane în frunte cu Strauss, ori la negațiunea împodobită cu toate formele unei literaturi savante și purtând tot caracterul acelei elastice cugetări care deosebește pe teologi, a lui Renan. Acum, între Strauss și Renan e o deosebire foarte mare. Strauss este un filolog, care, când neagă, neagă, pe când Renan, fost cleric, cu aptitudini literare, ascundea negațiunea într'o formă care o putea face inofensivă. Evident, din opera lui Strauss, în momentul de față, n'a rămas nimic, sau aproape nimic; opera lui Renan, fără să aibă aceiași valoare științifică pe care o avea acum patruzeci, cинzeci de ani, este totuși o operă impună-

toare, pe lângă că represintă un monument literar pe care nimic nu-l va putea distruge: studiile sale asupra Evangheliilor, asupra lui Marc Aureliu—, fiindcă el a studiat întreaga atmosferă romană și de cultură grecească în care s'a produs fenomenul creștinismului și au luat naștere evangheliile, nu mai corespund stării actuale a cercetărilor sau îi corespund foarte puțin. Ar fi foarte îndrăzneț cine ar lua astăzi opera lui Renan, pretinzând să facă din ea, în ce privește trecutul creștin, ceea ce se poate face cu lucrări capabile de o reeditare pusă la punct. Materialul s'a îmbogățit foarte mult și, cu toate că nu era de așteptat, cu toate acestea cercetări întinse, făcute în diverse biblioteci, au pus la dispoziție un bogat material nou și acesta, natural, a dus la concluzii noi. În afară de punerea în lumină tot mai clară a fel de fel de cărți, așa-numitele apocrife, învecinate cu acelea în care se cuprinde începutul doctrinei creștine.

Alături de aceste cercetări, încă un fenomen a intervenit, care a schimbat foarte mult chestiunea aceasta a originilor creștinismului.

Nu este vorba atât de cercetările istoricilor cari nu sânt nici teologi, nici filologi, nici istorici literari, cum sânt cele trei volume, extrem de remarcabile supt toate raporturile, pe care le-a consacrat acestei chestiuni cel mai mare cunoscător al antichității,— nu însă al *acestei* antichități—, d. Eduard Mayer, intitulată: „Originea și începuturile creștinismului”, *Ursprung und Anfang des Christentums*. Nu mă gândesc atât la cercetări istorice de felul acestora ale d-lui Ed. Mayer, ci la cercetările de natură filologică. Evanghelia a fost considerată ca un text de cercetări supt raportul limbii; s'au întrebuințat deci metodele istoriei literare, usându-se de toate mijloacele de

care dispune astăzi analiza textelor. Și de aici s'a ajuns la rezultate care, în parte, sânt cele ale lui Renan, dar în mare parte deosebite de acestea.

De sigur, nu sânt toate evangheliile din același timp. Negativștilor li se spune astăzi cu toată hotărârea ca avem a face cu o transmisiune destul de convenabilă, din care se pot culege foarte multe afirmații, care nu pot fi puse în niciun fel la îndoială. Căci negativiștii ajunseseră așa de departe într'ua anume moment, încât — cum veți fi cunoscând și dv. din marea reclamă care s'a făcut în timpul din urmă — cineva, care nu este nici istoric, nici teolog, d. Couchoud, s'a apucat să dovedească neexistența istorică a lui Isus, susținând că este un mit format la o dată ce se poate fixa. Scriitorul francez era supus influența unei școli germane învechite, școala simbolică a lui Kreuzer, care a încercat să presimte ca niște simple simbole elementele mitologiei grecești. O foarte bună răspingere a acestei păreri, care a făcut mult zgomot se afla într'o carte bine scrisă și ieftină a unui alt scriitor francez, tradusă de un profesor suplinitor de la Facultatea de teologie din Chișinău, d. Chiriac Dimancea: în ea se cuprinde înlăturarea, cu argumente de bun simț a acestei păreri și pe lângă aceasta se da bibliografia completă a lucrărilor apărute în timpul din urmă cu privire la originile creștinismului.

Din cercetările acestea filologice se vede, fără îndoială, că transmisiunea evanghelică nu este de aceeași vârstă: sânt evangheliile mai noi și evangheliile mai vechi, acestea din urmă populare și autentice, care vin în rândul întâiu și merită mai multă crezare, fiindcă aceștia — Marcu, în primul rând — au înțeles ei înșiși fenomenul acesta, de natură popu-

lară, mai adânc, iar celelalte, ca a lui Luca, au venit pe urmă, întrebuițând pe cele d'întăiu și dându-li o formă literară, așa în cât, supt raportul gramaticii grecești, sânt mai interesante, dar, supt alte raporturi, cele d'întăiu sunt cu mult mai de folos. Cercetarile acestea literare, făcute cu aceleași metode cu care se fac cercetările de istorie literară în orice alt domeniu și, pe lângă acestea, analiza filologică a textului însuși, au dat foarte adeseori rezultate noi.

Chiar aici, în București, acum câteva luni, a vorbit în acest sens unul dintre cei mai buni cunoscători ai limbii grecești noi, d. Hubert Pernot, care este profesor de specialitate la Facultatea din Paris, a carui lucrare, cuprinzând și esența acestei conferințe, plina de amanunte care nu se pot da în cadrul unei conferințe, a apărut supt titlul „les Évangiles”. D. Hubert Pernot, care cunoaște foarte bine limba grecească populară, a făcut o observație de cel mai mare folos pentru înțelegerea Evangheliilor: nu trebuie să se plece de la limba clasică pentru a le înțelege, ci de la limba pe care și astăzi o vorbește poporul grecesc, și multe locuțiuni, care altfel nu se înțeleg sau se înțeleg pe dos, apar în adevăratul lor sens, atunci când pornește cineva de la limba vorbită și pe vremea ivirii creștinismului și care a continuat sa fie vorbită de-a lungul veacurilor.

Dar, înainte de a ispravi cu această parte preliminară, trebuie să va mai vorbesc de doua păreri, dintre care, de la una este de luat foarte puțin— și lotuși nu e de neglijat cu desavârșire —, iar din cealaltă este mult de luat, cu toate că împotriva acestei păreri s'au ridicat obiecții, dar obiecțiile acestea, ridicate de istorici și filologi, nu ne împiedecă

de a ținea sama foarte serios de această a doua părere.

D. Moses Gaster a tipărit acum vre-o trei ani, în englezește, o lucrare foarte interesantă despre Samariteni. Cine nu-și amintește întâlnirea, de o pastorală așa de gălăgioasă și înduioșătoare, de un lirism atât de lîn, a lui Isus și a Samaritencei la fântână, Samariteanca pe care el, care represinta celalt spirit, spiritul din Ierusalim, n'a desprețuit-o și a consimțit, în nesfârșita lui iubire de oameni, să-i vorbească? Natural, existau și alți Samariteni cari, din punctul de vedere al Ierusalimului și al Marelui Preot însemnau o eresie. Pentru ei însă — de și erau puțini; astăzi chiar sunt o sută și ceva de oameni, strânși în jurul muntelui Garizim, și în cartea d-lui Gaster, de și el n'a fost acolo, sânt înfățișate câteva specimene din această interesantă rămășiță istorică, pentru Samaritenii aceștia e rătăcită și profană Biserica cea Mare din Ierusalim, cu toată bogăția și prestigiul ei, cu toată legătura pe care o încheiase cândva cu Roma și care o făcea puternică

de aceia, oei osândiți de Ana și Caiafa au fost dați pe mâinile lui Pilat, care, ce-i drept, s'a spălat pe mâni, dar nu mai puțin a fost dator, după această degajare de orice raspundere față de soarta lui Isus, să-l încredințeze soldaților pentru a-l duce la supliciul crucii. Ei bine, d. Gaster cunoaște anumite cărți samaritene din evul mediu. Ele represintă credința cea veche — și am putea căuta un termen de asemănare în islamism: deosebirea dintre Șiiți și Suniți, cei din urmă fiind Turcii, iar Perșii fiind Șii'i. Suniții cred în Suna, o carte întregitoare a Coranului, pe când Șiiții se țin numai după cele scrise de Mohammed și urmașii lui. În mosaism, evident că ce sânt Șiiții în Islam sânt aici Samaritenii,

și ceia ce sânt Suniții, cari admit o tradiție devoltată mai târziu sânt aici Evreii din jurul Bisericii de la Ierusalim. Sau, în creștinismul de astăzi, protestanții, cei cari nu admit decât textele sfinte și nu recunosc ce au adus apoi Sfinții Parinți și au hotărât conciliile, ar fi Samaritenii, ceilalți fiind catolicii, cari admit tot ce s'a adaus mai târziu la textul incon'estabil stânt și care pentru protestanți servește de singura bșsa. Cartile acestea ale Samaritenilor se pastreaza în cōpii din evul mediu, pe care le posedă d. Gaster. Și d-lui a adus înainte pe Samariteni pentru a încerca sa dovedeasca un lucru: că se poate să se explice creștinismul, în forma lui cea d'întaiu — vom vedea îndată ce înseamna forma d'întaiu și ce formele ulterioare, la care nu se adausese înca nimic din cugetarea greceasca și din ordinea romana, creștinismul de mai târziu cuprinzând evident și aceste două elemente din singur vechiul iudaism unit cu spiritualismul acesta samaritean. Deci creștinismul ar veni în parte din Samaria. Dar toate acestea nu sânt încă dovedite, așa încât ar trebui ca d. Gaster să revină asupra subiectului, pentru ca, dupa ce ne-a lămurit foarte bine asupra Samaritenilor, șa ni arăte și această influență, care n'a fost pusa de d-sa în lumina cuvenila.

Dar este o altă părere în aceasta chestiune a originilor creștinismului.

Vedeți, în societatea aceasta evreiască, evident ca la un moment Fariseii, aceia care păziau vechea credință, erau impopulari. Fariseii o păziau așa cum fusese ea fixată, dar nu din vremile cele mai vechi. Cine își închipuie că Biblia a apărut așa ca un bloc, din timpuri foarte depărtate, la poporul evreiesc, că Psaltirea este a Impăratului David,

că forma în care avem „Cartea Regilor” sau „Cartea Facerii”, „Deuteronomul”, „Cântarea Cântărilor”. Proverbele lui Solomon, este cea de la început, acela n'are ideie de rezultatele ultime ale cercetărilor, ci la o dată ulterioară, care e întoarcerea Evreilor din captivitatea babiloniană, din anumite elemente răslețe, puse împreună, s'a format o singură carte, ca operă de doctrina, ca fundament al religiei evreiești.

Este o creațiune preoțească, a Leviților. Leviții, în acel moment, întorcându-se și cladind un alt Ierusalim, religios, preoțesc, clerical, care samăna cu vechiul Ierusalim cât samăna Roma Papilor de acum cu Roma Cesarilor — nimeni nu s'ar gândi, cred, să le confunde—, au alcătuit Biblia. Ea este, astfel o operă voită, în legatură cu interesele unei anumite clase, dintr'un anumit moment al dezvoltării unui popor, și de aceea multe lucruri au fost înlăturate, multe au fost admise într'o formă schimbată. Ea reprezintă o parte din tradiția literară a poporului evreiesc, parte aleasă, la o dată știută, pentru a satisface nevoile clasei care se găsea atunci în fruntea acestui popor. Un exemplu. Gândiți-vă că asupra cărților de școala, asupra cărora se exercită un control foarte prost, s'ar exercita unul foarte strict și dintr'un anumit punct de vedere; să zicem că un partid și-ar permite să elimine în cărțile de istorie cutare parte din cronica lui Ureche sau Neculce, care nu i-ar plăcea; că s'ar face ceva analog cu ceea ce fac bolșevicii azi în Rusia, cari ieau din istoria Rusiei numai anumite părți, sau ceea ce s'a făcut în Franța după căderea lui Napoleon și după înfrângerea Revoluției, când Napoleon se zice că era presintat, chiar ca fiind

„le maréchal Bonaparte, commandant des armées de Sa Majesté le Roi”.

Înțelegeți atunci cum s'a alcătuit Biblia. Lângă această Biblie păziau Leviții aceștia, preoții și fariseii, cari represintau punctul de vedere strict, cuprins în această prelucrare. Afară de aceasta, ei represintau și o clasă puternică, bogată, care jignia puțin tradiția națională: se înțeleseseră cu Roma, sacrificaseră o mare parte din mândria și aspirațiile popoului evreiesc. Fiindcă era chestiunea aceasta, a lui Mesia, pe care a fost clădit creștinismul. Pentru Farisei Mesia nu era cu totul înlăturat, dar ei găsiu că nu este bine să se vorbească prea mult de dânsul, pentru că se supăra Roma.

Dar erau mulți cari, în așteptările lor mesianice, se sprijiniau pe masele populare, cari invidiau și urau pe preoți: anume era secta Esenienilor, o sectă de saraci, influențați și de lucruri venite din afară, de la *societatea indiană*, la care ajungem acum, când vorbim de cealaltă ipotesă, din care, cum am spus, este de reținut foarte mult, și aici vom vedea schimbările care se produc față de ideile din antichitate în ce privește conceptul de libertate.

Libertatea nu mai devine o simplă formulă de filosofie, care să se proclame în cercuri închise și restrânse de intelectuali, un ideal pe care lumea-l știe că nu va fi atins niciodată și nici nu trebuia să fie atins. Nu mai înseamnă libertatea aceia tradițională, în care satul, care se bucură de dânsa, nu se interesează de alt sat, sau o regiune care concepe libertatea tradițională într'un sens, nu se înțelege cu alta, care o înțelege în alt sens. Aici este vorba de un fenomen care își va găsi formula, dar care n'a început prin a se preciza într'o formulă. Și aceasta este bine de reținut și pentru anumite ideale ale tine-

relului de azi: orice idee care se poate întrupa imediat într'o formulă este o idee înțeleasă pe jumătate. Căci ideea are nevoie să crească pentru a capăta o formă organică, dar nu aceea a unei formule, care poate să desfacă un gest de violență și nu să producă schimbarea totală și adâncă, în suflet, a unei societăți. A te închide într'o formulă, este a te condamna pe tine însuși la stărpiciune: îți interzici legătura cu viața și tot ceia ce vine din legătura aceea prețioasă cu neconținutele revelații ale vieții.

Și, atunci, revenind la această influență din Răsărit, care a ridicat pe săracii din Ierusalim împotriva Templului, *s'a produs cândva un vânt inovator din Răsărit, unde trăia o altă rasă decât cea semitică*. Azi, toți aceia cari cred în dogmă și aprobă o dogmă, toți aceia urmează spiritul semitic. Spiritul arian nu se închide într'o formă fixă, într'un talmud și nu ridică nicio sabie a lui Levi împotriva celorlalți. Intoleranța este un fenomen specific semitismului, pe când o largă toleranță mărinimoasă, o bucurie de a crea constituie fondul spiritului cu totul arian. Spiritul acesta arian nu se închide cu totul în anumite caste, sau, dacă este închis în caste, de la o bucată de vreme se produce în înseși societățile acelea o mișcare pentru a înlătura castele. A fost, în antichitate, o regiune în care *casta* reprezenta lucrul fundamental, fenomenul primar, explicațiunea ultimă a tuturor lucrurilor. Era *societatea indiană*. Și aici o observație. Tot ce se întâlnește la India nelămurit, care nu se mai află la alte popoare, se poate lămurii astfel. Iată, Chinezul, ca să scrie istorie, va lua condeiul și va însemna cum începe cutare dinastie, cum îl cheamă pe 'culare personagiu, când a fost un foc mare, o ciumă, un războiu, când a murit culare rege, etc. Dar ce se petrece în societate

În afară de acestea: sufletul societății, nu-l interesează, pentru că acest suflet există într'un anumit sens și nu evoluează. Aceasta înseamnă o societate cu simț istoric restrâns, sterp, uscat. Sunt însă societăți care au simțul dezvoltării lor. Acestea sânt cele mai nobile și mai spornice, iar celelalte, trăind într'o noțiune de nesfârșit, în vagul noțiunii acesteia de infinit, n'au nevoie să țină sama de schimbările lucrurilor.

Deci, pentru societatea aceasta indiană, nu avem izvorul care să i arate dezvoltarea: un secol ca altul, o domnie ca alta — desperarea istoricului când ajunge acolo! Trebuie să se aștepte secolul al IV-lea î. Chr., atingerea cu Macedonenii, campania lui Alexandru-cel-Mare în regiunile Indului, pătrunderea lui în acele regiuni unde a fost cuprins ca de un farmec, identificându-se cu zeii din mitologia elenică — a trebuit să vină vremurile când se găsesc pe monede inscripțiuni grecești, ca să avem o societate indiană *istorică*. Ceia ce se vede înainte de această dată este fad, fără viață. Și totuși trebuie să vorbesc de aceasta societate fiindcă de fapt ei îi datorăm în primul rând — nu într'o forma așa de desavârșită cum datorăm aceasta interpretării creștine și, mai ales, traducerii din semitism în arian a acestei interpretări creștine, dar ei îi datorăm ivirea unei libertăți pe care o putem înțelege, cea care ni încălzește inimile, libertatea cea bună și adevărată.

Am spus că în societatea aceasta indiană s'a trăit o bucată de vreme în caste, ceea ce înseamnă că, dacă erai *paria*, niciodată nu puteai fi altceva: reprezintai rasa învinsă, blăstămată, vegetând fără speranță, rasă care, și ca aspect, se deosebia de rasa cuceritorilor arieni: oamenii aceia mici, negri, trăind în împrejurări umile — o femeie din clasa stăpâ-

ni-oare n'ar fi consimțit niciodată să ier pe cel d'în-lăiu dintre paria. Clasa stăpâni-oare o formau *Brahmanii*, preoții și *Cșatria*, lupiaătorii. Însă Brahmanii nu erau asămanători cu Leviții. Aici manifesta-re-a religioasă nu era legală neaparat de anumite forme. Chiar și în ceea ce privește vechea viață de caste, este mai multă libertate la Indieni. Religia se elaborează neconținut, iar, în materie de doctrine, și doctrinele sânt în continua elaborare. În tot-deauna vremea lărgeste orizontul și dă ochilor minții noastre puterea de a strabate mai adânc lucrurile. Apoi, literatura indiana nu este, ca acea evreiască, o Biblie, o literatură pecetluită, din care nu se poate ieși: așa ai să crezi, altfel nu! Literatura aceasta este numai poezie, și o poezie în continuă dezvoltare. Gândeți-va numai din ce se compune literatura a-ceasta și bine ar fi dacă între cărțile noastre de po-pularizare am da și o antologie a acestei frumoase literaturi — poeme ca Ramayana, Mahabharata, un început de teatru, de un caracter popular și fantas-tic, cu regi măriți, ca acei din poveștile noastre, cu fete pline de nevinovăție, care rasar înaintea odras-lelor acestor regi, și de jur împrejur toate minu-nile lumii, care încunjoară pe rege și pe aceia care va fi mireasa lui. Acesta este teatrul indian. Nu e un teatru religios, de-asupra caruia se învârtesc vultuții, cu prima tragedie grecească, în care ac-torii apar ca zei, eroi, ridicați pe colurnele lor și vorbind din adâncimea specifică pe care o dă glasu-lui masca. Aici, la Indieni, este ceva liber, deschis în fața naturii, uman. Noi, din iudaism am învățat un lucru, pe care îl păstrăm și în creștinismul nostru și care ne face să mergem, de sigur, la biserică, dar nu totdeauna să ascultăm cu interes ceea ce se spune sau se cântă acolo. Poezia din secolul al

IV-lea, liturghia Sfinților Vasile, Grigore și Ioan erau foarte interesante pentru vremea aceea, dar noi ni exprimăm azi alfel sentimentele către Dumnezeu de cum se exprimau atunci, și repetarea lui „Doamne miluiește” de alâtea ori, și adesea redus la o singură silabă, sau înșirarea tuturor acelor termeni de comparație pentru Maica Domnului nu îndestulează sufletul nostru. Dar tot ce se acceptă de Biserică este pentru totdeauna și se știe cât de greu se introduce câte o rugăciune nouă în slujba ei;— de abia vre-o două în timpurile din urmă. Pe când dincolo, în India, nu s'a gândit nimeni să fixeze imnurile indiene: acesta pentru Vișnu, acesta pentru Brahma, acesta pentru Siva, și altceva să nu se cânte, căci devii un eretic! Societatea aceasta, chiar când era împărțită în caste, care par o întruchipare a intoleranței și a lipsei de libertate, avea, dacă nu în formele sociale și politice, cel puțin în aceste rosturi literare și religioase, o deplină libertate.

Dar în lumea aceasta indiană, s'a petrecut cândva o foarte mare schimbare. În general, sfârșitul antichității înseamnă un despreț al formelor. Formele acestea ajunseseră să ia totul, și Imperiul roman a exagerat încă influența lor, din ce în ce mai antipatică, pentru că el a încurajat toate formele tocmai ca să suprimă spiritul. Imperiul roman a fost astfel concentrarea tuturor formelor, repartisate după împrejurări. El avea la dispoziție orice sistem de guvernare: d-ta ești Sirian, să căutăm în arsenalul nostru forma dumată: ia-l'o, du-te și trăiește într'însa! D-ta ești Grec? Iată forma d-tale, du-te și continuă să trăiești astfel, crezând în zeii d-tale, cetind pe poeții, filosofii și istoricii d-tale.

Și lumea s'a gândit: dar până când să mai cada

asupra noastră aceste forme, din ce în ce mai multe și mai grele? Mișcarea aceasta, care s'a produs prelutindeni la sfârșitul antichității, a căpatat apoi un caracter deosebit de impresionant și absolut simpativ, poate cea mai simpativă mișcare de totală refacere a unei societăți, care se observă în întreaga lume veche. În aparență este o prăpastie între iudaism și creștinism — și într'un anume sens chiar este: — dacă aiurea nu s'ar fi petrecut nimic, societatea evreiască ar fi continuat să trăiască întocmai ca și înainte. Și creștinismul a târât după sine toată tradiția evreiască, nu s'a putut desface cu totul de ea niciodată. A înlăturat, e drept, din ea, închinarea Sâmbetei și anumite alte practici, dar, în afară de acestea, a luat în spinare tot Vechiul Testament, pe care cel Nou continuă să-l poarte cu multă greutate și cu oarecare jenă, până în clipa de față.

Dar, în India, a apărut acela pe care noi îl numim Buda, iar acolo s'a numit Sachiamuni, ceia ce nu este numele unei persoane, ci al unei manifestări care poate fi repetată. Este un Buda și pot fi și alți Buda. La Evrei nu puteau fi mai mulți Mesia. Odată ce s'a întrupat Mesia în Isus, chestiunea lui Mesia a fost terminată. Pe când, la Indieni, totdeauna era posibilitatea să se ivească un alt Buda: se simția nevoia unei alte manifestări a acestui principiu de viață religioasă a societății, noul Buda apărea.

Ce înseamnă budismul? Este contrariul brahmanismului, care zicea: sânt oameni de mai multe țeluri. Fiecare duce cu dânsul, de la naștere, un anume fel de a fi. Budismul spune: nu, toți oamenii sânt de o potrivă. Cel din urmă dintre paria este tot așa de aproape de sufletul lui Buda ca și cel mai

mândru dintre Cșatria și cel mai sfânt dintre Brahmani. Brahmanul zicea: să ne ținem neapărat de anumite datini: Buda obiectează: nu cunosc nici-un fel de datini; cunosc numai contactul liber între un suflet de om și alt suflet de om. Din brahmanism ieșea o morală a ascultării, pe care n'am iagăduit-o căluși de puțin, în domeniul politic în cel literar, religios, am spus însă că exista libertate. După Buda, regele însuși era dator însă a se coborâ între ai lui, a se asimila cu dânșii: datoria de umilință este cea d'întăiu, și cuvintele Sf. Scripturi: „a coborât din scaunul lor pe cei puternici și a rădical pe cei umili”, este o notă absolut indiană. În brahmanism, era un cult al vieții, ca un triumf omenească. În budism este un fel de indiferență față de sensul însuși al existenței. Viața este o sarcină, une ori dureroasă, pe care trebuie să o primești cu resemnare, uitându-le în dreapta și în stânga, dacă nu sânt oameni cari sufăr, ca să-i ajuți. Brahmanismul cerea muncă și supunere. Budismul: simpatie și înfrățire. Însăși povestea lui Buda care a trecut apoi în toate literaturile, în evul mediu, și pe care o avem și în literatura noastră, în traducerea pe care a făcut-o un vestit și curios cărturar, Udriște Năsturel, fratele doamnei Elina a lui Matei Basarab, *Varluam și Ioasaf*—, arată sensul doctrinei lui. Este o poveste încântătoare. Un fiu de rege, care era ținut păzit, ca să nu vadă nici ceia ce este urât, nici ceia ce este dureros pe lume și care multă vreme a trăit în credința aceasta că toți oamenii sânt frumoși și fericiți. Nu vedea nici boală, nici bătrânețe, nici durere. Și iată-l că scapă din palatul lui și, ieșind, întâlnește toate durerile, toate păcatele omenești, toate scăderile fizice și morale pe care le poate avea biala noastră umanitate și care nu pot fi înțelese decât

plecând de la mila ei: cine nu pleacă de la mila de oameni și nu termină prin ajutorul dat oricărui om, acela nu înțelege viața și nu merită s'o trăiască. Și, atunci, iată că fiul de rege se preface, devine omul tuturor, omul oricării dureri, al oricării suferințe, și, în loc să mai vedem casta aceia teribilă a preoților, înaintea căreia tremura oricine pentru că la dreapta și la stânga ei stau Cșatriașii cu sabia, au început să umble niște călugări neîngrijiți, mâncați de boli și de nevoi, fără avere, târându-și picioarele însângerate pe toate drumurile, un fel ca Franciscanii desculți ai evului mediu.

Și vă închipuiți că aceasta n'a fost un fenomen care să se menție numai acolo, căci nu era o țară închisă: de la malurile Indului, predicția ajunge la Tigru și Eufrat, unde trec caravanele și o mulțime de lume se îndreaptă către țărmurile Mării Mediterane, către Siria și Asia Mică. Așa că a pătruns spiritul acesta indian al budismului, fără îndoială, și în societatea evreiască.

Și a putut să pătrundă cu atât mai ușor, cu cât societatea evreiască nu era singură acolo. Când găsește cineva, în epoca întemeierii creștinismului, nume ca Herodes Agrippa, Antipater, Marcus, lângă care era liber cineva să pună: Iacob, Isaac, Abraham, etc., se vede că acolo erau trei civilizații reunite. Toți aceștia erau plini de carte grecească—așa cum se poate spune că un riveran al Dunării de aici este plin de carte franceză, de la o bucată de vreme, — și în același timp erau plini toți și de un oarecare simț roman. Dacă n'ai fi fost aluatul acesta amestecat, al ebraismului elenistic supus stăpânirii romane, cu proconsulii în frunte, și dacă ar fi fost Ierusalimul acela al Leviților singuri, a-

tunci s'ar fi închis răpede, de mâni speriate de preoți, porțile Templului, ca să nu pătrundă nimic din raza aceasta de milă, ce venia din depărtatul soare al religiei celei noi.

Dar e o vreme când iudaismul, în ciuda preoților din Templu, era deschis în toate părțile. Preoții se dădeau de o parte din bătaia curentului, dar nu puteau închide ușa, iar acest vânt, din ce în ce mai puternic, străbătea tot mai mult vechea clădire a Levișilor. Și, atunci, toți acești protestanți evrei din apropierea anului 30 al erei creștine, au știut că s'a ivit o religie nouă și că printr'înșă s'a început un curent care este contra osebirilor, contra formelor și care lovește cu o entusiastă energie în păreții aceia vechi și negri ai exclusivismului, de Stat, social, economic, între deosebitele stări de avere și chemare, ai exclusivismului religios și cultural. Și astfel, pentru Evrei, cei mai închiși între societățile vechi, în momentul acela a venit transformarea din partea civilizației indiene.

Și aceasta s'a concentrat în jurul personalității excepționale a lui Isus, care evident că a fost așa cum îl înfățișază Evangheliile în ce privește manifestarea doctrinei lui: un amestec de mesianism, prin care a câștigat simpatia poporului și a influențat și cercuri mai înalte din societatea evreiască, și, alături de acest mesianism, cu respectul față de Templu, cu dorința de a nu provoca o rupere, o scisiune în societatea evreiască, groaza lui de a trezi violența și de a clădi o societate nouă pe rezultatele violenței, preferind să se ofere el ca jertfă a violenței celorlalți decât să clădească prin violența exercitată de dânsul, în numele unui Dumnezeu de iubire, care consideră pe toți oamenii ca frați. Și este foarte

sigur că precum spun Evangheliile, prin acea admirabilă formă a parabolilor, una din cele mai înalte manifestări ale poeziei în antichitate, ale poeziei patriarhale, că în jurul acestei predicățiuni fără exemplu până atunci, care spunea lucruri foarte puțin potrivite cu vechiul spirit strâmt și aspru al iudaismului, s'a întemeiat primul creștinism, acel care ne interesează supt un anume raport, a cărui formă o putem da astfel: Isus nu lovește în puterea pe care o întâlnește. Acesta este punctul esențial al doctrinei lui. Că mai târziu doctrina s'a putut preface tocmai în sensul celei care perise din cauza predicățiunii lui, aceasta se datorește dezvoltării istorice, și nu intențiilor de la început. El pare a spune: ordinea lucrurilor, cum este, rămâie! Dar rămâie ca să se usuce prin sine, ca să se prefacă în praf și să-l iea vântul. Acestea sunt lucruri de formă, pe mine nu mă preocupă toate așezămintele acestea; câte sânt autoritățile, să le lăsăm: dați Chesarului, ce e al Chesarului și lui Dumnezeu, ce este al lui Dumnezeu! De ce să ni pierdem puterea urând, negând, distrugând, când putem să ni-o manifestăm altfel, iubind, creând? Odată ce întemeiezi ceva, ceia ce nu este potrivit cu aceasta se duce de la sine. Nimic nu este mai ușor decât să dispară ceia ce nu trebuie să fie, după ce s'a întemeiat însă ceia ce trebuie să fie. Vedeți și în dezvoltarea acestor frați ai noștri fără mișcare și fără glas cari sânt lumea vegetală: ce distruge sămânța de la sine, atunci când se dezvoltă? Nimic. Cojile cad atunci când viața pe care au ocrotit-o și-a căpătat deplina expansiune. Niciodată nu s'a luptat germenul din sămânță contra cojilor ocrotitoare! La copaci, crengile ocrotesc mugurul, și niciodată mugurul n'a străpuns de la sine acel element protector pe care i-l dă natura. Și,

dacă ar veni o putere din afară și ar distruge zălea măruntă care acopere și ocrolește mugurul, niciodată n'ai mai vedea răsărind mănunchiul de frunze din mijlocul cărora să apară floarea.

Nu, Isus, nu combate nimic și nu opune nimic, ca forme, formelor care sânt. El clădește exclusiv pe sufletul omenesc, căruia nu-l dă nicio dogmă și nu-i impune nicio constituție. Fiecare este liber să-și găsească legături cu alți oameni și este liber să desvolte aceste legături cum vrea.

Perspectivă infinite de libertate umană se deschideau astfel. Și, ca frâu, era un singur lucru: *în manifestarea acestei libertăți să nu se săvârșească nicio nedreptate și să nu se trezească nicio durere.*

LECȚIA a VII-a.

Libertatea creștină și tradiția romană

Am spus că nu trebuie să se facă vre-o confuzie între cea d'întăiu formă a creștinismului, forma idilică, pastorală, și între creștinismul așa cum se înfălișează mai pe urmă. Și, încă odată, nu pot spune în de ajuns cât este de mare greșala ce se face, atunci când, pentru lucruri foarte deosebite, își închipuie cineva că, dacă numele sânt aceleași, și lucrurile, tot așa, rămân neschimbate. Nu există doctrină care să nu evolueze și, natural, doctrinele care cuprind mai mult sentiment decât dogmă, sânt cele care evoluiază mai mult. Și, atunci, creștinismul de la început este, fără îndoială, un fenomen de natură sentimentală, poetică, și era natural ca și el să se schimbe în atingere cu societatea antică, în cele din urmă secole ale ei. Așa încât ceia ce se prezintă acum, este cea d'iniăiu fasă de transformare a creștinismului, din acest punct de vedere al noțiunii de libertate umană, în diferitele domenii, în cele d'întăiu secole după predicăția lui Ișus.

Și, anume, cercetarea aceasta trebuie să se întindă pe rând asupra celor trei domenii; înlăiu schimbările aduse în domeniul social, ca să ne gândim apoi la schimbările, de o natură cu totul deosebită și în margeni care nu sânt aceleași, pe care creștinis-

mul le aduce în domeniul politic, iar pe urmă să trecem la una din problemele cele mai importante, nu numai pentru evul mediu, dar și pentru timpurile noastre, și care represintă ultima fasă a acestei desvoltări: schimbarile pe care creștinismul le aduce și în domeniul libertății spiritului și gândului uman.

Acum, de sigur, creștinismul apare ca o doctrină care începe prin a spune că nu este un Dumnezeu-slăpân, Dumnezeu-tiran, care creiază mai multe categorii de oameni, dintre cari unii sunt ai lui și alții nu sânt ai lui — aceasta era doctrina vechiului iudaism, dupa care o parte din unanimitate avea legaturi cu Dumnezeu, iar cealaltă parte era cu desavârșire în afară de cercul lui de atenție (ni nu se punea vorba de cercul de iubire) al lui Dumnezeu. El e o doctrină care desființează aceste deosebiri, sprijinindu-se pe ideia unui Dumnezeu-părinte al tuturor, care datorește, ca orice părinte, aceiași iubire fiecăruia din fiii sai. Și, atunci, oricare ființă omenească are dreptul să se adreseze către dânsul pe calea aceea a rugăciunii, care poate fi oricât de duioasă, oricât de calduroasă, căci Dumnezeu este singurul care poate fi chemat oricând și de orice ființă omenească. O cerință ca aceasta, de absoluta egalitate în legăturile dintre oameni, derivă de la ideia de la început a creștinismului. În esența lui intimă, în sensul lui adevărat, primitiv, creștinismul nu putea admite ceia ce era în antichitate, adecă o societate de bogați și una de săraci — amintesc agapele, acelea, mesele comune, îndatorirea pe care o avea cel mai bine înzestrat de soartă, natural tot cu voia lui Dumnezeu, de a pune bogăția lui în tovărășie cu sărăcia celorlalți. Și, în cele d'întăiu timpuri, am putea zice: romantice ale creștinismului, când la Roma și în orașele mari el a fost puțin și un lu-

cru de modă — un anume snobism creștin: nu s'a relevat în de ajuns acest lucru¹,—în fasa aceia, persoanele care intrau în obștea, în comunitatea aceasta soanele care intrau în obștea, în comunitatea aceasta a creștinilor. Și ar fi dorit să locuiască, să mănânce schimb de sentimente bune de la unul la altul: mulți se grăbiau să-și lichideze averile, și nu ca să le transforme în altceva, pentru urmașii lor, ci ca să le lichideze, de oare ce nu mai aveau nevoie de dânsule; li se părea că poartă greu povara unei bogății, pe care erau bucuroși să o poată arunca de pe umeri, referindu-se la pasagiul din Evanghelie unde Hristos spunea: „Mai ușor va trece cămila prin urechile acului decât bogatul în împărăția lui Dumnezeu”. Căutau să se rupă chiar din toate legăturile lor de familie, care-i puteau constrânge la viața d'inainte, fiindcă Hristos spusese așa: să se lepede de tată, de mamă, să ia crucea și să meargă după dânsul. Prin urmare această tendință, ieșită din esența însăși a creștinismului, era fără îndoială un motiv de *egalizare socială*.

Dar societatea aceasta veche nu se compunea numai din oameni cu mai mult noroc și din foarte mulți cu mai puțin noroc, din oameni cari adevărat aveau o bogăție câștigată,—ceia ce este și un lucru foarte onorabil—, și din cei lipsiți de dânsa, ci, pe lângă oamenii aceștia bogați și saraci, erau cei cari se găseau în situații administrative.

¹ Acest snobism se poate pune alături de acel fenomen care se petrecea în secolul al XVIII-lea, când anumite persoane elegante se duceau la țară, își făceau o casuță acoperită cu rogoz, strângeau miei de culoare albă, îi împodobiau cu panglici de prefeință roz sau albastru-deschis și declarau că urăsc îngrozitor tot ceia ce ar putea rămânca ca vizită de salon, pe câtă vreme, dacă s'ar fi surrinit acest soi de viață, ar fi devenit cele mai nenorocite ființe.

În general creștinii aveau mare despreț pentru funcționari: ei erau în legătură cu cultul păgân, trebuiau să aducă sacrificii zeilor, să întrețină cultul împăraților, funcționarul era acela care, dacă nu aducea cineva ofrande înaintea zeilor și dacă nu recunoștea religia imperială, avea datoria să-l pedepsească, și, dacă acela mergea mai departe și insulta religia statului, funcționarul putea întrebuița împotriva lui toate chinurile, care pe vremea aceea erau un mijloc legal de constrângere a conștiinței. Dar societatea aceea era compusă în afară de aceștia, din oameni liberi și neliberi, și între cei liberi erau oamenii cari se născuseră liberi și alții, cari nu se nascuseră liberi și, din faptul că fusesera liberați la un anumit moment, li se zicea *liberți* sau *libertini*. Și aceștia erau considerați, de către cei născuți liberi, puțin așa cum este considerat în timpurile noastre un îmbogățit de războiu de către ceilalți bogați, sau cum este considerat un barbat politic care înainte de războiu era un biet de el, cine știe unde, și care, după războiu, este un candidat serios la preșidenția Consiliului pe care poate să și o apuce. Existau oameni liberi din naștere, existau liberți și erau apoi foarte mulți sclavi. Și niciodată la Roma — aceasta nu se semnalează în de ajuns — munca n'a fost considerată cu sentimentul acela de adânc despreț din partea celorlalți și de adâncă umilință din partea celor cari o execută ca în cetățile grecești, unde cel care muncește este privit ca fiind de o condiție inferioară și condamnat la o stare socială umilitoare. La Roma n'a fost așa. Societatea aceasta de țerani muncitori, care s'a resimțit foarte multă vreme că a trăit o astfel de viață, oamenii aceștia ai sapei și ai plugului nu puteau avea acel sentiment de despreț pentru munca manuală care

se întâlnește în cetățile grecești. Nu e mai puțin adevărat însă că influența grecească a fost apoi foarte mare asupra Romei, că numărul Romanilor adevărați a ajuns foarte restrâns și mulți dintre ei nu stăteau în Roma sau în Italia, ci erau necesari în situația de comandanți de armate, de guvernatori de provincii, așa încât elementul roman adevărat era extraordinar de puțin, și, chiar după ce s'a adăos elementul italic, după ce s'a făcut asimilarea între elementul roman din Roma și cel din Italia — multa vreme ținut la o parte și a trebuit să încerce mișcări revoluționare și crearea unui Stat italic, împotriva Romei, ca să ajungă la această situație de egalitate, supraportul politic, al Romanilor —, Romanii aceștia, ori cei din mijlocul zidurilor sfintite ori cei câștigați mai târziu la cetate, erau puțini, și dacă ar fi stat ca Romanii liberi să exercite meșteșugurile manuale, de sigur că n'ar mai fi rămas atâția câți erau necesari pentru o viață publică în care era nevoie de amestecul a foarte multă lume, și n'ar fi fost destui pentru întreaga acea vastă organizație și activitate militară prin care înainte de toate s'a ținut și imperiul ca și republica romană.

Și așa încât, și la Roma munciau, în cea mai mare parte, sclavii. *Acestor sclavi creștinismul li-a adus fără îndoială o solie de libertate.* Din punct de vedere al principiului creștinismului, era foarte plăcut lui Dumnezeu, și răsplătit prin cine știe ce favoruri în Paradis, acela care, dintr'o zi în alta, dădea drumul sclavilor săi. Numai că aceia ce este în principiile unei religii sau ale societății care primește această religie nu poate fi totdeauna adoptat și de Stat. Ceia ce știm noi despre societatea romană din timpul creștinismului se razimă pe ceea ce se poate culege din câteva opere literare, po-

vestiri, inscripții. Multe nu ni se spun, dar le înțelegem.

Deci, în ciuda principiilor introduse de creștinism, în ciuda lui Dumnezeu, părinte al tuturor, care nu poate admite sclăvia, nu se putea elibera de odată lumea aceia de sclavi. Să fi voit chiar, tot nu se putea. Erau mai întâiu sclavi ai Statului și Statul a fost foarte multă vreme păgân: Constantin-cel-Mare a fost, ce-i drept, multă vreme creștin, dar în cea mai mare parte a trăit ca un păgân, și morala lui față de soția lui, față de copiii lui, a fost o morală de păgân, aspră. Fața de sclavii Statului nu se putea schimba de odată toată așezarea lui. Un Stat care are sclavi este silit, până ce se schimbă cu totul împrejurările, să păstreze această situație. În multe împrejurări bunătatea inimii individuale poate face lucruri pe care interesul colectiv al Statului nu le poate admite. Aceste lucruri nu se puteau face deci de pe o zi pe alta. Și iată ce se mai întâmplă: o doctrină, chiar când cere un lucru bun, nu poate fi prefăcută imediat în realitate, fiindcă sânt anumite interese pe care nu le poți părăsi imediat, iar, în momentul când ai putea aplica aceste elemente ale ei de dreptate, de idealism, pentru că împrejurările n'ar mai putea opune aceiași rezistență ca la început, s'a pierdut fasa de tinereță a doctrinei: doctrina însăși s'a deprins cu societatea și nu mai cere ea acum ceia ce a fost cerut la început; s'a maturizat, a început să aibă interesele ei, în legătură cu o anumită situație din societate. O doctrină, la început, n'are niciun interes al ei: are interesul doar de a nega și de a dărâma, și, după ce a trecut această fasă de negare, ea se găsește în situația comunismului din Rusia, unde acum foarte mulți onorabili cetățeni sovietici n'ar

mai vrea să aplice programul marxist, fiindcă sânt bogați și puternici și țin întreaga societate în mâna lor. Căci în Rusia s'a făcut, cu o altă ideologie, exagerată, ideologia aceea socialistă, comunistă, ceia ce s'a făcut și la introducerea creștinismului; adevărat a fost la început, o cerere de comunism integral, cerere care nu s'a putut satisface pentru că s'ar fi dărâmat societatea toată, iar, pe urmă, când societatea a fost într'adevăr la dispoziția câtorva oameni și când aceștia au avut organele necesare pentru a conduce unde ar fi voit comunismul, acesta însuși nu mai cerea lucrurile voite la început.

Așa încât, în cele d'întăiu timpuri ale evului mediu vom întâlni o mulțime de sclavi. Nu se găsește un singur monument literar, de ex. o viață de Sfânt din cele d'întăiu timpuri medievale, unde să nu fie vorba de sclavi. Și, pe lângă acestea, oamenii făceau o socoteală: într'adevăr, toți sântem fiii lui Dumnezeu, dar unii cred în el cum trebuie: sânt creștinii, iar alții nu: sânt păgâni. Și între creștini unii sânt de clasa întâia și alții de clasa a doua, pentru că ei săvârșesc oarecare greșeli în înțelegerea creștinismului: sânt schismatici, eretici. Și atunci, dacă, evident, nu trebuie să prinzi pe un catolic și să-l vinzi — unii ziceau chiar: să nu-l vinzi între catolici, ci să-l vinzi aiurea, ceia ce e altceva; cel puțin nu se vede —, dar, dacă e vorba să vinzi pe un Abcasian sau un Caucasian de ex., chiar în secolele al XIV-lea și al XV-lea, cum se vede în socotelile de la Caffa, capitala Genovesilor, din Crimeia, ba chiar și câte un Ungur, un Român, oameni de departe—, se poate. Și Genovesii, cari erau foarte buni creștini — ce biserici frumoase aveau la ei la Genova! —, cu toate acestea, în parte, se întrețineau din vânzarea sclavilor. Așa încât sclavii n'au dispărut nici

În Bizanț, nici în lumea apuseană; n'au disparut, până foarte târziu, în lumea aceasta mai apropiată de noi și în lumea noastră; și în secolul al XIII-lea, când au venit Tatarii mongoli, ei târau după dânșii, ca sclavi, oameni din India, Țigani, cari li serviau ca muzicanți și polcovari, și s'au păstrat ca „tătă-rași”, în orașele noastre, până în secolul al XIX-lea.

Așa că, în ciuda ilusiei ce ni-o facem noi despre complecta liberare socială a societății antice prin creștinism, nu este așa. Că a fost mai multă milă, mai multă omenie, toleranță, mai multă dispoziție de a lărgi cercul libertății umane, nici vorbă că da. Și aceasta constituie aportul foarte prețios pentru care omenirea, din veac în veac, nu poate fi îndestul de recunoscătoare creștinismului. Dar să-și închipuie cineva că o întreagă revoluție socială s'a petrecut de pe o zi pe alta, fiindcă oamenii, în loc să se închine zeilor păgâni, s'au închinat la un singur Dumnezeu, înfățișat în trei ființe, este fără îndoială o foarte mare greșală.

Să vedem acum schimbările aduse în domeniul politic revenind pentru aceasta departe în urmă ca să se vadă substratul asupra căruia s'a întins influența creștinismului. Și, înainte de a încerca să vă lămuresc aceasta, iarăși trebuie să spun că informația noastră aici este foarte puțină. Ce avem noi, mai ales de la secolul al IV-lea înainte, ca izvoare, pentru ultimele timpuri ale antichității? Mai întâiu, creștinii ieau în mâinile lor toată informația și privesc totul numai din punct de vedere creștin. Noi nu mai avem povești mari păgâne începând din acest secol. De altminteri, chiar și Impărații romani sunt așa de puțin cunoscuți în epoca lui Constantin-cel-Mare și cea vecină cu el: scrisori închi-

puite, detalii din imaginație, iar, în ce privește imensa literatură pigăună și anti-pigăună, care interesează așa de mult, și pe drept, Facultatea de teologie, literatura aceasta samăna de la o carte la alta, de la o pagină la alta. Viața intimă, aceea de unde să o știm?

Dacă am cunoaște viața romană așa cum cunoaștem oricare moment din viața principatelor românești, dacă am avea o gramadă de zapise pentru fiecare din salele antichității murinde, ce n'am putea spune despre dânsa? Dar, așa, ceia ce spunem este foarte vag și plin de reserve, cum trebuie să fie orice afirmație care iese din cunoașterea unui material puțin și care nu este cel pe care ai dori să-l ai.

În sfârșit, este o mare greșală să se creadă că la sfârșitul antichității erau ceia ce credeau oamenii din secolul al XVIII-lea, din timpul Revoluției franceze, cari traiau pentru libertate și muriau pentru dânsa, că pe atunci tot așa muriau oamenii pentru libertate, că pentru eleutheria grecească, în lupta contra tiranilor, contra usurpatorilor, oamenii aceia erau gata să facă orice. Cetățile grecești s'au acomodat foarte bine, în ultima lor fasă, cu o complectă stăpânire tiranică, de obicei străină. Sparta a suportat și tirania lui Nabis, unul din tipurile cele mai extraordinare de crude din toată antichitatea. Gândiți-vă la îngenunchierea Atenei față de orice stăpânitor venit de oriunde, la statuile care se ridicau unor oameni răsariți de undeva din Orient și cari reprezentau monarhia asiatică în forma moștenirii lui Alexandru cel Mare. Iar, atunci când s'a proclamat libertatea Greciei de către reprezentantul Romei în marea adunare de la Corint, libertatea aceasta nu a însemnat altceva decât ruperea tuturor legăturilor pe care le aveau între ele cetățile grecești, pentru

ca întreagă această libertate să se închine Romei. Este același lucru ca și simpatia pe care o arăta Rusia pe la 1830 pentru Unirea Principatelor: Oamenii de la Petersburg au susținut să se dea aceeași formă constituțională ambelor țeri și au introdus chiar în Regulamentul Organic articolul care pregătea unirea lor, fiindcă pentru ei era mult mai comod să ne amexeze dintr'odată decât fiecare principat pe rând. Și, dacă ar fi putut să dea o astfel de Constituție pentru toate popoarele din Peninsula Balcanică, la toate li-ar fi dat aceeași formă constituțională și ar fi introdus și articolul care li-ar fi înlesnit unirea ca să le dea dintr'o dată Imperiului rusesc.

Așa că nu muriau de loc în antichitate oamenii cu un strigăt de libertate pe buze. Pentru ca să existe acest sentiment al libertății ar fi trebuit, într'o cetate grecească, o comunitate de sentimente, și mai mult decât atât, de instincte, oamenii din generație în generație fiind deprinși a trăi, în aceeași situație, cu aceleași gânduri, simțindu-se îndemnați fără conștiința lor, și libertatea aceasta ar fi trebuit să asigure ceva, anumite forme, celor cari ar fi luptat pentru dânsa. Dar această asigurare era imposibilă. Puteai, ca în Atena, să guvernezi după norme de empirism vulgar în serviciul unei personalități excepționale, după cum a guvernat Pericle, care n'a fost împiedecat de nicio prescripție constituțională, de nicio datină, să stăpânească Atena în orice manifestare a ei, și oamenii erau foarte bucuroși că Pericle a reușit să-i stăpânească în toate domeniile. Un Mussolini ateniian, care n'a întrebunțat însă niciun fel de presiune în niciun moment al carierei lui. Atena a fost bucuroasă să i se abandoneze cu desăvârșire.

Iar, în ce privește Roma, gândiți-vă ce a răb-

dat libertatea romană în toate timpurile. Se putea ca un Tiberiu și Caius Gracchus să găsească în filoso'ia grecească motive foarte frumoase pentru discursurile lor, dar și unul și altul prețuiau mai mult decât orice principiu abstract stăpânirea asupra Romei, sprijinită pe o anume reformă economică, prin care și-ar fi asigurat puterea asupra concetățenilor săi.

Dar, mai târziu, Roma a primit pe Sulla, a primit de două ori pe triumviri, cari nu se poate zice că ocrotiau libertatea! Dar Roma era gata, dacă n'ar fi fost conspiratorii aceia, să aclame pe Cesar, încununat cu cununa împăraților din Răsărit! Pentru că în societatea romană era, cum am văzut, cerința aceea de o restabilire a monarhiei de odinioară, în loată strălucirea pe care o avuse în Asia sau în Egipt. Am văzut cum Roma l-a primit pe August, care n'a fost silit niciodată să întrebuinteze vre-o măsură de violență. Se pomenesce apoi Împărați uciși, dar todeauna din motive personale; niciodată n'a fost răsturnat un Împărat printr'o mare manifestare a unei societăți întregi, chinuită de dorința de libertate. Niciun Împărat n'a căzut fiindcă era Împărat, ci fiindcă în calitatea lui de Împărat era altfel decât cum l-ar fi vrut o parte din societatea romană. Și era omorât prin culoare, prin colțuri de iatace; omorurile erau acte ale celor cari încunjurau și păziau pe Împărat, ale pretorienilor favoriți, sau o legiune lupla cu pretorienii sau cu o altă legiune, care făcuse pe un Împărat și o altă parte din Imperiu nu-l recunoștea și impunea pe altul, aducându-l pe scutul legionarilor săi. Nu e nimic asemănător cu revoluția francesă de la 1830 sau 1848, unde cel puțin orașul, cel puțin strada este aceia care, pentru motive de ordin abstract, lupă ca să răstoarne pe cineva.

Iar, în ce privește provinciile, dorința acestor provincii, stăpânite până atunci ori de monarhi asiatici ori de diadohii lui Alexandru-cel-Mare, pregătite printr-o înlăuntrăgă educație politică în sensul tiranici, dorința lor era să aibă un Împărat undeva foarte departe, care să dispună de armate biruitoare și căruia, în schimb, să i se dea ceva niciodată prea mult, dar nici Roma n'a cerut niciodată ceea ce au cerut, cu luxul lor extraordinar, Seleucizii din Siria sau Ptolemeii din Egipt. Era o stăpânire mai sigură și mai ieftină. Credeți că Siria sau Egiptul i-a acceptat pe Romani fiindcă li-au recunoscut superioritatea? De loc. I-au acceptat ca pe niște barbari utili, cari, în situația lor inferioară, n'au dreptul să ceară atât cât ar cere cineva din lumea aceea a Răsăritului. Era, puținel, această stare de spirit a provinciilor asiatice față de Roma, aceea a provinciilor din vecinătatea lui Attila în secolul al V-lea, care-l primiau pe Hun foarte bucuroase, mai mult ca pe Împăratul roman, fiindcă Hunul le apăra mai bine și, cu nevoile lui puține, cerea mai puțin de la supușii lui decât Împăratul, sau în același mod cum Siria a primit apoi pe Arabi, fiindcă vechea monarhie cerea să fie hrănită cu toate bunătățile lumii, și, când au răsărit Arabii aceia, cari se hrăneau numai cu curmale și lăcuste, provincia a preferat pe calif. Mai bun un imperator decât un basileus, dar și mai bun un calif decât un imperator!

Așa încât, când a venit creștinismul, el n'a avut de satisfăcut o pasiune de libertate politică; el n'a găsit tendința aceasta către libertate, pe care s'observească. Și creștinismul nu era în măsură de a crea el această tendință de libertate politică. Am spus că supunerea față de orice stăpânire a fost

una din consecințele creștinismului. Și aceasta se învederează în cele d'întăiu timpuri ale stăpânirii diferitelor grupe de provincii romane de către barbari. Credeți că barbarii erau așa de numeroși, așa de cumpliți, așa de superiori supl toate raporturile: militar, politic, moral mai ales, Romanilor, încât societățile acestea, foarte înaintate în cultura, în care erau și oameni zdraveni trupește și sufletește, oameni mândri, plini de simțul demnității lor, cari, când era vorba de Biserică, știau ei cum să vorbească și cu regele barbar, încât societățile acestea sa-i primească imediat, ca stăpânitori? Dar de loc. Barbarii au fost acceptați, societățile acestea s'au dat barbarilor, nu fiindcă nu erau în stare să reziste, ci fiindcă stăpânirea romană nu-i interesa, fiindcă era în afară de iubirea, de considerația rațională a lor. Se întâmpla același lucru cu Imperiul roman, care se întâmplă astăzi în anumite societăți politizate, unde se întreabă lumea: de ce nu resistă alegătorul la ingerințele ce se fac într'un moment de alegeri? Nu resistă, nu fiindcă el n'ar fi în stare să înlature agentul de poliție sau jandarmul, caci evident societatea este mult mai tare decât toți aceștia, dar fiecare își zice: ori unul, ori altul, tot una e.

În societatea romană era această dorință de a se desface de orice stăpânire laică, temporară. Și vestita carte a Sf. Augustin, care poartă numele „Cetatea lui Dumnezeu”, ne lămurește pe deplin: esențialul este cetatea lui Dumnezeu, iar ceia ce fac oamenii n'are niciun fel de valoare: cetatea Romanilor poate fi cum o fi, dar cetatea lui Dumnezeu trebuie să fie așa cum vrea Dumnezeu. De altfel cetățeanul are așa de puține pretenții: ori dacă este Împăratul roman, ori înlocuitorul lui, un rege barbar. Și nu trebuie uitat că regele german totdeauna guvernează

cu mandat de la Impăratul din Apus sau din Răsărit, și s'a văzut de multe ori că el preferă să nu i se dea titlul de rege, fiindcă erau atunci foarte mulți regi mărunți, dar nu oricine putea fi *consul* sau *magister militiae*. Și, atunci, mulți se adresau acestui rege cu titlul pe care el îl avea în ordinea romană. Mulți nu vor fi știind că Attila a fost, până în ultimul timp, *magister militiae* în Orient. De fapt, Attila era compus din trei elemente foarte deosebite: era „rege” pentru armata lui, în concepția politică a acestuia; era Han-Impărat, în sensul împăratului din China, de unde se iea tot modelul, și era, pe de altă parte, pentru societatea romana, ceia ce l-a fost creat Impăratul roman: „magister militiae”.

Prin urmare, nu găsim nicio tendința către libertate. Statul este abandonat în sama cui poate să-l iea. Și sentimentul față de stăpânitor este acesta: „Eu nu te vreau, dar, fiindcă Dumnezeu te-a adus, eu nu mă împotrivesc. Este un domeniu așa de puțin vrednic de interes, acela unde te aflu! Și, dacă ai bunul simț de a nu-mi cere prea mult și de a nu mă băga în războaie, ești foarte bun!”.

Așa încât tendința aceasta de libertate pe care o manifestăm noi, cari avem a face cu oamenii noștri, în ros'urile noastre, această tendință nu puteau să o aibă oamenii de atunci, cari credeau că acest domeniu nu-i interesează, nefiind al lor, ci al altora, cari puteau face ce voiau acolo.

Și, drept dovada că este așa, vă aduc înainte nu un cas, ci o serie întregă, o întregă situație. Aceiași oameni cari lăsau să li se facă orice supt raportul acesta al interzicerii libertății politice, nu permiteau nimănui să se amestece în domeniul bisericesc. Acolo era viața adevărată: interesul, și, mai

mult decât interesul, vitalitatea se strămutaseră acolo. Imperiul putea să poruncească însuși, sau printr'un rege barbar, tot așa cum putea să poruncească printr'un nobil local, poate cu sânge barbar, ceia ce nu avea nicio importanță. Dar, dacă se făcea, într'un oraș, o alegere de episcop, în care ar fi încercat regele barbar să-și impună pe omul lui împotriva voinții populației, aceasta opunea o rezistență foarte mare. Și dacă regele barbar, care putea să se atingă de oricine, se atingea de episcopul cetății, care era adevăratul ei șef, el care apăra cetatea, precum în timp de pace împăca toate neînțelegerile, el al cărui prestigiu domina orice, atunci episcopul dovedea foarte ușor regelui barbar că el este cu mult mai tare, acolo la dânsul, decât acest rege, care nu avea nici capitală, nici aparat administrativ, nici armată la îndemână. Și nu numai atât, dar, dacă se adunau episcopii împreună în Sinod, care forma cea mai puternică forță din vremile acelea, și dacă regele barbar venia acolo, în Sinod, îl puteau lăsa să vie, să presideze chiar, dacă era creștin catolic, înlocuind pe împăratul Constantin în sinodul de la Niceia, dar nu urmă că părerea regelui trebuia să iasă. I se putea impune o anumită hotărâre, de care el trebuia să țină sama. Și, dacă era eretic, toată cetatea putea să se desfacă de dânsul și păția ceia ce a pățit regele păgân al cutării părți a Franței, sau regele burgund ori visigot: îndată ce în fața lor s'a aflat un rege drept-creștin, toată lumea a mers cu acesta.

Este un lucru de reținut acesta: De aici vin toate libertățile medievale: din manifestația aceasta modestă a oamenilor strânși în jurul unei Biserici.

Și putem spune același lucru pentru cei de la

țară. În momentul când au încetat de a mai fi păgâni (și *paganus*, de unde vine: păgân, însemna țeran), când au intrat în creștinism, au trebuit să se grupeze și ei în jurul unui centru religios, să fie acoperiți și protejați și ei de un episcop, să aibă o cârjă apărătoare de-asupra capetelor lor. Așa s'a ajuns mai târziu la cantoane ca ale Elveției.

În al treilea domeniu, în *domeniul libertății cugetării omenești*, să vedem ce a adus creștinismul acesta, acomodat mediului, gata să facă și mai multe concesii, dacă era necesar, pentru menținerea societății.

Aici, ceia ce trebuie să ținem în samă mai mult decât orice, este următorul fapt, cu desăvârșire deosebitor între orice fel de păgânism și între creștinism. Păgânismul nu este legat de un text. El n'a fost niciodată o religie revelată. Cine ar putea să arăte care este cartea sfântă a Egiptenilor? Ar arăta acea „Carte a Morților” care se punea pe pieptul îngropaților și care cuprindea oarecare recomandății pentru lumea cealaltă, un fel de „cărte a schimnicilor” de la noi. La Babilonieni, sânt câteva legende, dar *un text* nu există. Care e textul religiei persane? Este Zend-Avesta, dar, de când este aceasta și supt ce influență e redactată această basă a religiei persane, cu cei doi stăpânitori ai lumii, Ormuz și Ahri-man, unul bun, altul rău, unul alb, altul negru? La Indieni, avem imnuri, rugăciuni, sânt interpretări foarte târzii ale brahmanismului, dar religia aceasta indiană nu s'a așezat pe basa unei cărți. Iar, în ce privește Grecia, apoi mitologia grecească era în neconținută stare de creațiune. Fiecare poet îi adăugia câte ceva. Ea avea în fiecare loc elemente neștiute în alt loc, și, pe lângă aceasta, drumul era necon-

tenit deschis către adăugiri și interpretari. Povestea zeilor se făcea mereu mai mare, mai complicată, și interpretarea însăși a rosturilor zeilor era supusă ideilor care dominau o epocă sau alta. Oamenii aceștia vedeau divin, și aceasta este deosebirea între ei și noi: noi vedem religiile uman, ei vedeau realitățile naturile și umane, divin. Noi, cari știm ceva filologie, istorie și cari avem experiența mai multor societăți, îndată ce găsim o religie, începem a analiza textul ei și căutăm cele d'întăiu fase prin studii istorice, și atunci, fără îndoială, un anumit farmec al acestora se pierde: apucăm fluțurile tare de aripi, și ni rămân colorile acelea frumoase pe degete, pe când ceilalți erau în stare să acopere cu colorile cele mai minunate cea din urmă insectă care strălucia în zbor. Era aici o necesitate a sufletului grecesc, care trăiește poezisând, pe când spiritul nostru critic ne face să trăim depozisând, și e o întreagă luptă azi în fiecare din noi ca să păstrăm încă acest farmec care se risipește. Nu, nici în Grecia nu se poate vorbi de un text religios. În ce privește apoi societatea romană, aceasta n'a avut niciodată o religie propriu-zisă. Era un fel de cult naturalist la început, foarte util ca să răsara semănăturile, să se coacă grânele, iar, după aceea, un semn al cuceririi unei regiuni era aducerea zeului de acolo și instalarea lui, de voie, de nevoie, în panteonul roman. Religia la ei era ceva în legătură cu activitatea romană pe care o creau soldații.

Și, iată creștinismul vine, având legături, de care nu s'a putut desface niciodată, cu tradiția iudaică, legată de o carte — și poate ceva de felul acesta să fi fost luat de ei de prin Mesopotamia, cu toate că în lumea aceasta babiloniană nu întâlnim niciodată o carte sfântă, și ea n'a fost nici la Evrei până ce a-

nume împrejurări au dus la această Biblie, de „non varietur”, prin Leviți—, și generații întregi au trăit în acest cult al *cărții unice*. Creștinismul a venit la început numai cu amintirile pe care le aveau apostolii, une ori divergente și acestea¹, și a trebuit timp pentru ca să se aleagă dintre multele cărți răsărite pe urmă și dintre care unele au fost socotite ca bune, iar cele socotite ca rele s’au înlăturat—și s’au tipărit în secolul al XIX-lea forme de transmitere creștină pe care Biserica nu le-a admis niciodată, de și unele dintr’însele sânt foarte interesante și poate unele ar fi, din punct de vedere al nivelului cugetării, superioare cutăreia din cele care au fost admise de Biserică.

A venit apoi un timp când creștinismul a zis: de oare ce Vechiul Testament este o formă definitivă, și Noul Testament, căruia i se anexează acela, să fie o formă definitivă! Și, cum, în această „Biblie”, compusă din Vechiul și Noul Testament, era câte ceva pentru orice domeniu al vieții— căci, dacă în Testamentul Nou întâlnești numai Evangheliile, Epistolele Sfântului Pavel și Apocalipsul, în schimb e de toate în Vechiul Testament, care nu era o carte pentru o religie, ci o carte pentru o națiune, o Constituție, o serie de regulamente cu tot ce e necesar pentru viața unui popor —, atunci alte societăți, care veniau cu un alt trecut și aveau alte necesități, au fost silite să trăiască neapărat după această Constituție biblică, a Noului Testament la care se adăugise și cel Vechiu.

Și, atunci, s’a dus vremea când puteai să crezi dincolo de religia generației tale sau alături de dânsa.

¹ S’au constatat, de curând, în manuscrite vre-o treizeci de forme deosebite.

Acum orice divergență este o eresie și erezia, ori de este a Maniheenilor, ori a Gnosticilor, ori a Donațiștilor, se dă în judecata Sinodului: se aduce înaintea textului și se interpretează, iar, dacă nu se potrivește cu Biblia, se condamnă. Deci, ceia ce este în Cartea Sfântă, ceia ce sinoadele, potrivit cu Cartea Sfântă, au înregistrat alături, aceasta formează fundamentul legii. Desvoltarea doctrinelor, variațiile, în sentimentul și în gândul religios al societății, sânt interzise, ca păcatele cele mai mari.

Este un singur domeniu, unde societatea aceasta a putut să creeze: *Viețile de sfinți*. Acolo se manifestă toată sentimentalitatea, toată puțința de a crea, tot geniul epic al societății celei noi creștine. Fiecare regiune-și are sfinții ei: sfinți din Răsărit, din Apus, din Galia, din Italia. Dacă vrea cineva să simtă sufletul societății creștine de atunci, trebuie să-l caute aici, în aceste creațiuni pur omenești, care se adaugă pe lângă „Carte”, până se ajunge în afară de ce trebuia să fie creștinismul la început — pentru că legiunea aceasta a sfinților, neconținut înmulțită și puțință fiind înmulțită și în timpurile noastre, mai ales în Biserica Apusului, nu se prea potrivește cu doctrina de aspru monoteism, represintat doar în trei ființe, dar având aceiași esență divină în trei ipostasuri diferite, a crezului creștin. Astfel, ăbatându-se de la linia aceasta dreaptă a unui monoteism cu neputință de modificat, s'a creat o operă culturală colectivă care represintă toată poezia celor d'întăiu secole ale creștinismului; nepuținând să adauge la ideia de Dumnezeu, ea încunjură această idee abstractă, inexorabil de abstractă, cu tot ce poate da devotamentul și suferința omenească în acest domeniu. .

Asfel se deschid drumuri către viitor, două drumuri: cel care duce, în marginea societății bisericești, către manifestațiile populare în domeniul politic, și drumul care duce, prin aceste creațiuni pur omenești care au încunjurat Cartea Sfântă, către toată producția spirituală, atât de bogată și atât de liberă, a evului mediu.

LECȚIA a VII-a.

Germanii, Evul mediu și îngustarea libertății

Am arătat în ce fel trebuie să se înțeleagă noțiunea de libertate creștină în evul mediu. Am spus că, de sigur, este ceva, dar nu ceea ce credem noi, și că între doctrina teoretică absolută și între împrejurările, așa cum erau, a trebuit să se găsească un *modus vivendi*: realitatea s'a schimbat după doctrină, dar și doctrina s'a îndreptat, în foarte multe privințe, după realitate. Așa încât cine se așteaptă să găsească ca ideal al vieții creștine libertatea tuturor, sentimentul de egalitate, frăția aceea evanghelică, în evul mediu, cine crede că s'au înlăturat despărțirile dintre clasele sociale, că tot ceea ce am putea numi tiranie în antichitate a fost desființat de creștinism, că în special în domeniul spiritual spiritul omnesc liberal a putut să se ridice către înălțimi care-i erau interzise, să se amestece în problemele care înainte îi erau pecetluite cu șapte peceteți, acela se înșală.

Evul mediu s'a format supt aceste auspicii. Se știe că pentru începutul acestei largi perioade se propun atâtea puncte de plecare, între care acela pe care ar fi copilăresc să-l mai menție cineva azi, căderea Romei. Dar ea n'a căzut niciodată! Înlăturarea lui Romulus Augustulus de către șeful mi-

liției lui barbare Odoacru a fost un incident fără nicio însemnătate; nu s'a gândit Romulus Augustulus să opună niciun fel de rezistență și trimiterea lui la țară — fiindcă acesta a fost un fel de „roi fainéant”, înainte de așa-numiții „rois fainéants” din istoria Franciei, n'a atras atenția nimănui. Tot așa de roman s'a simțit cineva și înainte de usurparea lui Odoacru ca și după aceea. Nu a fost înlăturarea lui Romulus Augustulus prin Odoacru, care s'a intitulat și mai departe „rex”, regele soldaților săi, neavând niciodată ambiția de a fi Impărat, ci a fost restabilirea, prin această înlăturare în folosul Impăratului din Răsărit, a unității Imperiului roman. Insemnele Imperiului au fost trimise de barbari Impăratului răsăritean și a fost astfel, ca pe vremea lui Teodosiu, un singur Imperiu. Acest ev mediu se poate începe din multe puncte de vedere. Eu îl încep în momentul când Biserica creștină, apuseană, catolică, a putut să iea rolul Imperiului, să represinte acea mare unitate medievală: deci la începutul secolului al VI-lea, în epoca lui Clovis, care, cu ajutorul Bisericii, ca represintant al ei în primul rând, iea în stăpânire lumea medievală și restabilește, întâiu într'o țară și apoi în allte țeri, lumea în aparență numai dispărută. Prin urmare, luând acest început al secolului al VI-lea ca punct de plecare al evului mediu, considerând momentul acesta ca un ev mediu caracterizat — căci începuturile sânt cu mult înainte—, cum se comportă acest ev mediu, caracterizat acum, supt raportul noțiunii acesteia de libertate?

Și pentru aceasta să luăm fiecare dintre clasele sociale, grupele de populațiune, în oricare din țerile acestui început de ev mediu.

Fiindcă deosebiri le precise de regiuni nu existau pe atunci. Exista numai amintirea provinciei romane. Causa pentru care Francesii s'au constituit mai răpede ca națiune stă în faptul acesta că au avut înainte neconținut icoana Galiei și că această icoană a Galiei trăia în forma bisericească. Aceasta este una din cheile evului mediu. Cine vrea să înțeleagă într'adevăr evul mediu trebuie să se gândească la aceasta, adică: provinciile romane, care dispăruseră în ordinea politică, s'au conservat în ordinea bisericească. Provincia Galia se conservă prin urmare, în secolele ale VI-lea și al VII-lea, în forma provinciei eclesiastice, depinzând de arhiepiscopul din Reims, care era primatul Galilor. Și ceia ce fusese odinioară o'î'erul suprem imperial, era acum acest reprezentant suprem al Bisericii, în marginile Galiei de odinioară. Și, atunci, orice putere politică se așeza acolo, tindea în chip firesc să se cuprindă în hotarele acestei provincii romane care se conserva în domeniul bisericesc. Aceasta e explicația formării așa de răpezi a Franciei și a faptului că alte popoare în evul mediu n'au putut să alcătuiască așa de iute un Stat: nu era și la ele amintirea provinciei romane, nu era forma bisericească, echivalând perfect cu provincia romană de odinioară.

Elementele acestea de trecut joacă, în adevăr, în actualitatea unui popor un rol foarte mare. Unitatea națională românească, dacă n'ar fi existat ideia Daciei Romane de odinioară, n'ar fi progresat așa de răpede și n'ar fi supraviețuit la atâtea încercări de a distruge un ideal atât de ambițios și atât de greu de realizat. Azi sânt elemente românești care se găsesc aiurea decât în Statul român. La acestea ne gândim și nu prea, fiindcă ele nu intră în marginile Daciei Traiane; de și noi nu venim numai de la

Traian, ci de la o mult mai veche infiltrație de elemente din Peninsula Balcanică pe acest mal stâng al Dunării, dar această noțiune a Daciei Traiane a dat unora din elementele romanice orientale o conștiință puternică, ajutându-i la victorie și la realizarea din nou a acelei vechi forme politice.

Asfel, în acest alt ev mediu apusean, se poate lua ca exemplu Galia de odinioară, care a devenit pământul regelui Francilor, și i s'a zis Franța, și, de oare ce diferitele teritorii nu se osebesc decât prin amintirea provinciei romane sau prin formațiunile bisericesti, e îngăduit a trece foarte bine de la una la alta, fiindcă se gasește același lucru. Iar părerea că sânt State naționale trebuie cu desăvârșire părăsită. Aceste idei, de libertate, de naționalitate, de naționalism în cadrul naționalității, sânt lucruri de ieri, de altăieri.

Deci, în evul mediu nu vorbim de *un Stat*. Vorbim de ceva care, într'o măsură mai mare ori mai mică, supt o formă sau supt altă formă, se poate întâlni oriunde în Europa, neîmpărțită încă bine teritorial și care nu înfățișează nici în măsura cea mai slabă vre unul din caracterele ce se întâlnesc mai târziu în Statele organizate național.

Să începem de la clasele de jos, pentru ca pretulindeni să cercelăm această noțiune de libertate și perioada pe care înțeleg să o presint în această lecție ar merge de la anul 600 până pe la 900, dincolo de era carolingiană, deci vre o trei suie de ani, din cari caut să scot tot ce privește perpetuarea și dezvoltarea acestei noțiuni de libertate.

Am văzut că antichitatea a fost sprijinită pe munca de sclavi. Erau sclavi în orașe, organizați în

ergasterii, în atelier, și, în afară de aceștia, erau sclavi și la țară. Explicația teoriei mele că încă înainte de Traian au putut pătrunde în Peninsula Balcanică și dincoace de Dunăre, la noi, o mulțime de elemente romanice, precedând cucerirea Impăratului, se sprijină pe faptul că într'un moment economia rurală a Italiei s'a schimbat supt influența grecească, că Italia, odata pământ de țerani liberi, cari aveau ogoarele lor fiecare, și cei cari nu le aveau provocau turburări, ca pe vremea Gracilor, a devenit pământ de robi.

Prin urmare, în ultimele ei secole, Italia a devenit o regiune de producție agricolă prin sclavi. Am văzut și neputința creștinismului de a reda libertatea acestor sclavi a caror situație era impusă de necesități economice care nu se puteau înlătura.

Dar, dacă ar fi inclinat cineva să creadă că sclavii au fost liberați prin creștinism și nu vorbesc de sclavii de mai târziu, aduși din cine știe ce regiuni care nu făceau parte din Apus, de sclavii aceștia ocazionali, ci de sclăvie ca fenomen de basă, cum a fost în antichitate —, ei bine, nu creștinismul este acela care a lovit în acest așezământ arhaic, pentru a-l înlocui cu alceva, cu: omul în parte liber, dar în parte reținut asupra pământului, cu starea de șerb—, numele a trecut în românește supt forma de „șerb”, și ar fi foarte interesant de studiat ce rezultă din întrebuințarea cuvântului acestuia pentru începuturile vieții noastre esociale¹.

Înlocuirea aceasta a sclavului prin șerb, adică acel care este legat de brazdă — ceia ce poezii ardeleni

¹ De altminteri noi am păstrat și „sclavus”, aplicat însă unei rase, rasei slave. Din „sclav” noi am făcut astfel „Șchiau”, feminin „Șchiaucă”, plural „Șchici”; v. „Șchela” din marginea Romanului, a Sucevei.

numesc *glia*, care vine din latinescul „gleba” —, înlocuirea aceasta nu este datorită creștinismului și nici patrunderii în această societate a unei idei foarte netede de libertate.

Schimbarea aceasta a sclăviei în șerbie, fenomenul acesta social, de cea mai mare importanță, de la începutul evului mediu, este datorit exclusiv unor împrejurări de ordin material, unui calcul pe care trebuia să-l facă oricine în această vreme.

De sigur, atâta timp cât societatea antică trăia normal, când avea cineva siguranța câștigului, când era o ordine de Stat care asigura ori cui produsul muncii lui, sistemul acesta al sclavilor putea să existe. Dar, atunci când s'a sfârșit evul vechiu, această ordine de Stat nu mai exista. Și Merovingienii, și chiar atât de puternicii în închipuirea noastră Caroingieni nu aveau mijloace de a governa. Deci ei nu mai aveau puțința de a reținea pe sclavi la munca *villei*, nu mai aveau puțința de a lega cum se cuvine elementele unei organizații economice așa de delicate cum este aceasta.

Un exemplu din timpurile noastre. În societatea de azi este un puternic conflict între capitalism și muncitori. Acum în urmă un Engles a organizat la Londra o conferință de împăciuire între unii și alții. Ei bine, după ce s'a terminat partea întâiu, un ceaiu pentru toți, la care lucrătorii s'au înfrățit foarte bine cu capitaliștii, când a fost însă vorba de a se înfrăți și în celalt domeniu, s'a ridicat un anume Cook și a spus căm așa: „Noi sântem aici fiindcă am fost poftiți la o reuniune, însă cu dumealor, capitaliștii, nu putem avea a face!”. Și reuniunea s'a terminat fără nici un rezultat. Cu toate acestea lucrătorii continuă să lucreze în fabrici, de și de obicei nu chiar așa cum ar cere, nu numai proprie-

tarul fabricii, dar interesele generale ale fabricii. Dar, când grevele represintă o foarte mare primejdie pentru ordinea de Stat, ce se face? Ce s'a făcut și la noi cu legea Trancu-Iași, care s'a aplicat fiind, firește, poliția în dosul prescripțiilor. Totdeauna este această forță publică care păstrează un sistem ce nu se razimă pe armonisarea intereselor și pe mulțumirea unora cu alții. Gândiți-vă însă că ar dispărea ordinea de Stat, că n'ar mai fi un Parlament care să voteze legi sau că acesta n'ar mai avea nici un fel de inițiativă, ar fi la dispoziția stradei, că n'ar mai exista nici poliție, nici armată: s'ar mai putea menține acest sistem, care se sprijină une ori pe un folos al celor cari au capitalul, dar totdeauna pe nemulțămirea celor cari nu-l au?

Prin urmare, organisarea această a muncii sclavilor din orașe și de la țară era sprijinită fără îndoială pe existența acestui formidabil organism de Stat, care dispunea de mijloacele *guvernării directe*. Dar evul mediu n'a cunoscut *guvernarea directă*. Merovingienii slăteau acolo, în capitala lor, circulau, mergeau în cutare oraș să se închine cutărui sfânt, țineau o adunare a armatei lor, când era vorba de o expediție, cercetau pe credincioșii lor, la țară sau în orașe, unde își aveau rostul lor; *aceasta* era legătura între rege și supuși. Să nu vă închipuiți pe regele merovingian încunjurat de funcționari mari, așeștia de alții mai mici și așa mai departe, până la cei mai mărunți, toată această organizație, de azi, foarte frumoasă în aparență, dar care mănâncă formidabil inițiativa și munca onenească. Toate acestea nu existau. Oamenii se conduceau după amintirile lor, după nevoile locale. Și, atunci, dacă era așa, dacă nu e la spate legionarul, funcționarul, nu se mai poate păstra acea organiza-

ție cu sclavi. *Catastrofa Statului român nu 'mai permurea să se reție în stare servilă milioane de oameni.*

Și mai este ceva. Sclavii romani erau neconținți înșiși cu elemente străine, așa încât putem zice că sclavii vechi rămâneau și mai înainte sclavi din cauza sclavilor noi. Era ceva asemenea cu ce s'a întâmplat și la noi, cu *vecinii* din Moldova. „Vecin”. în ordinea socială de odinioară, însemna țeran neliber. Într'un anumit moment au început să vină în satele din Moldova, de la munte, Secui din Ardeal. Aceia erau ținuți acasă într'o situație mult mai rea decât a țeranilor noștri, și ei veniau pe vremea lui Ștefan-cel-Mare, când aici era un regim mai blând ca aiurea. Și proprietarul îi așeza, ca vecini, pe lângă țeranii liberi de pe pământul lui. Vecinii aceștia, înmulțindu-se, proprietarul se făcea că nu mai cunoaște care este nou și care e vechiu, și astfel ajungea și băștinașul în situația vecinului. Acestea, de altfel, sânt lucruri care se întâmplă pretutindeni. Așa și în societatea romană, sclavii vechi, cari tindeau să se desfacă, erau neconținți readuși la această robie prin prezența celor cari erau abia cumparați.

Adaug că sclăvia aceasta din societatea romană venia din exercițiul permanent al războiului biruitor. Acesta era un mijloc de a înnoi materialul uman. Rămânea în sclav ceva din străin, din învins. Dar, în vremea creștină, copilul stăpânului s'a jucat cu fratele său întru Hristos, copilul sclavului, unul și altul au mers la aceeași biserică, unde același preot i-a botezat, tainice legături sufletești existau deci între unul și altul; sclavul se asimila, și prin aceasta se elibera. Nu mai era aflulxul neconținți de oameni neliberi și, mai ales, veniți din Ținuturi în care a nu fi liber era obișnuința.

Țineți sama apoi încă de un fapt. Sclavul îl ținea cineva călă vreme acesta i aduce lui un câștig. Dacă ar veni un moment când capitalistul n'ar câștiga din munca lucrătorului, de ce l-ar mai ținea mai departe? Pentru plăcerea de a avea lângă dânsul un om care nu-l iubește? Când o societate este așa cum a fost societatea romană de la o bucată de vreme: drumurile lăiate, năvaliri de barbari, marea nenavigabilă, navigația fiind la dispoziția piraților și cine mai ținea puțina ordine era Imperiul bizantin, și de aceia chiar Iustinian a trebuit să se lupte cu Vandalii de pe coasta Africei și să atace apoi pe Ostrogoți, pentru a se putea circula pe mare—, sclavul nu mai era de folos. Il liberau fiindcă nu mai era util.

Așa ca din aceste cauze s'a ajuns la liberarea sclavilor și la trecerea acestora la situația de șerbi. Ei nu trec de-a dreptul în situația de oameni liberi. Și, chiar dacă sclavii ar fi vrut să fie de-odată liberați, ar fi fost o mare nenorocire pentru ei. Ce voiăți să facă? Avea sclavul vre-un capital? Unde ajungea cu singură munca lui? Căci cine asigura pacea necesară, pe care o asigura un Stat organizat? Ar fi fost cazul, pomenit mai sus, al Țiganilor de la noi, cari, după ce au fost liberați, alergau cu regret după foștii proprietari să-i primească înapoi. Dar în timpurile noastre este mașina, și prin urmare orice țeran se poate duce într'o fabrică ori atelier, unde n'are decât să învârtă o manivelă sau să întrețină focul. O mulțime de țerani români din ținuturile acum libere se duceau astfel în America, în fabrici, unde făceau, înainte de războiu, mia lor de coroane și se întorceau înapoi în satul lor și erau tot așa de țerani cum pleaseră. Pe când, odinioară, nu se putea trece de la țară la oraș. Și ce industrie era atunci? Nu era

fabrica, usina, marele atelier; fiecare făcea „industria” pentru dânsul. Astfel omul acesta nu se putea transforma, și, dacă proprietarul nu mai avea nevoie să-l țină în calitatea aceea de sclav, *se reținea el însuși, într’o relativă sclăvie, fiindcă nu putea face altceva.*

De obicei noi, în sentimentalismul nostru, revărsăm lacrimi — și aceasta mai mult în cărți decât în viața reală — asupra soartei bieților șerbi, legați de glie. Și nu numai noi, dar atâția în cursul generațiilor trecute: în cărțile franceze de pe la 1840-50, câtă durere, câtă compătimire pentru suferințele acestor nenorociți! Dar vă asigur că ei n’o simțiau. Se zice însă: de câte ori era vorba să se însoare șerbul, trebuia să întrebe pe stăpân. Nu totdeauna. Se zice iar: când muria șerbul, proprietarul lua o parte din averea lui. Dar care era averea șerbului? Și care era însăși averea stăpânului? Un turn de cucuvaie undeva, absolut nemobilat, până în secolul al XIV-lea. Bănci de piatră de jur împrejur, o masă la mijloc, pentru ospete, și încolo nimic. Omul care nu mai era sclav, încă era silit să trăiască în împrejurări asemănătoare cu cele de odinioară.

Pe vremea aceea nu se putea trece, cum trecem noi astăzi, de la o condițiune socială la alta. Și, de altminteri, dacă șerbul voia — și aceasta trebuie să o observăm, fiindcă înseamnă un moment foarte important în liberarea socială a oamenilor din evul mediu,— dacă voia să devină om cu desăvârșire liber, avea două drumuri: unul, pe care îl întrebuițaseră și sclavii de la sfârșitul anticității— și fiscul era foarte nemulțămît din această cauză—: *intrarea în cler.* Cine intra în cler nu mai era șerb.

De altminteri, exact același lucru era și la noi, și din această cauză, odinioară, când șerbia, mai ales în Muntenia, rămăsese încă, erau sate cu mai mulți preoți, și aceasta, nu pentru că satul avea nevoie de atâția, ci fiindcă, dacă șerbul trecea Dunărea la Vlădica de la Vidin sau la altul și învăța câteva rugăciuni slavonești, se întorcea om liber — de atâtea ori s'a plâns fiscul de aceasta și a făcut statistici ca să vadă de ce sânt atâți preoți.

Deci, un mijloc de a ieși cu totul și din șerbie era acela de îmbrăca haina aceasta de cleric. Intra de pildă, într'o mănăstire, Mănăstirile. în evul mediu represintau imense asociații umane libere. Erau acolo cărturari, erau apoi mari colonii agricole, începuturi de industrie; este explicația chiar a *meșteșugurilor*, din aceste *ministeria*, de unde a ieșit *métier*, care înseamnă serviciu servil, nu liber, și explicația se caută în aceia că serviciile erau făcute de oameni cari trăiau în mănăstiri sau la curtea episcopilor. Șerbul putea să îmbrace în orice fel acest veșmânt, și devenia om liber. Iar fostului proprietar, dacă-i dădea de urmă, nu-i venia să între în conflict cu egumenul de la mănăstire sau cu cel care ocupa un scaun episcopal. Lumea se temea pe atunci foarte mult de excomunicare, de ruperea aceia din comunitatea fidelilor, care periclita și situația din lumea cealaltă.

Dar mai era un alt mijloc de a deveni liber, care nici el nu este tocmai de pe vremea începuturilor evului mediu, ci de mai înainte, și anume: *a se strecura într'un oraș*. Se strecura sclavul: de la o bucată de vreme nu mai băga nimeni în samă de unde a venit și se confunda cu oamenii liberi, cărtăveau un *contract de libertate*, — care contract, în

toate rosturile lui, îl vom vedea mai departe, fiindcă din el vine însăși crearea vieții orașenești, a libertății lor de cetate, unul din elementele esențiale, nu numai ale evului mediu, dar ale vieții omeniirii, fiindcă din această libertate cetățenească s'au dezvoltat a'ătea elemente superioare ale literaturii și artei, ale obiceiurilor sociale.

Alături de această relativă liberare, de ordine pur economică și de loc religioasă și morală, este însă și o pierdere a libertății pentru toți acei *coloni*, asemenea cu Secuții, *vecini* ai Moldovei, pe cari nevoile lor sau acțiunea Statului fiscal îi leagă de o glie de care la început s'au atins cu mâni de oameni liberi.

Dar, după ce am explicat dispariția, relativă, a sclăviei, făcând creștinismului pariea lui și nu mai mult decât atât, după ce s'a arătat cât de mult nenorocirile materiale ale timpului au dus la această desființare, dar nu în același timp la trecerea de-a dreptul în starea de libertate deplină, să încerc a arăta, în ce sens trebuie să se înțeleagă libertatea, nu la cei de jos, supt raportul social, nu la muncitorii pământului, cari devin șerbi, ci în ce sens, și aici sânt iar de înlăturat prejudecăți foarte răspândite—se poate înțelege libertatea în *clasele de sus*, față de Coroană, față de șeful înarmat care este regele.

A fost o teorie, care durează și până acum, care nu se sprijină pe mare lucru, o îndărătnică teorie, susținută și din mândrie de rasă de Germani, teoria aceea că în societatea germanică a fost totdeauna o tendință către libertate, opusă tendinții, sau aplecării, către tiranie din societatea romană. Acum, la originea acestei teorii este și altceva decât aceea mândrie de rasă pe care o au toate popoarele și pe care o manifestă într'un domeniu sau

altul. A fost, la sfârșitul secolului al XVIII-lea marea influență a lui Jean Jacques Rousseau, care predica ura împotriva civilizației, afirmând cu încredere că omul necivilizat este împodobit cu toate virtuțile. Influența acestei idei a făcut să se creadă că oricine nu participa la civilizația care în ultima ei formă stăpâna acel secol era superior celui pe care această civilizație l-a stăpânit, și prin aceasta l-a pângărit. Din această cauză, când Chateaubriand se duce în America, îl interesează înainte de toate viața Pieilor Roșii și, în admirabila lui proză, pe care n'a mai ajuns-o niciun scriitor francez, el descrie o natură pe care n'a văzut-o totdeauna și o rasă pe care n'a înțeles-o niciodată: în bunătatea lui, el împarte o mulțime de virtuți acelor lor băieți oameni cari își fumau luleaua (*le calumet de la pipe!*) în pădurile Americii de Nord. Același este motivul pentru care s'a zis: Romanii trebuiau să fie neapărat corupți, pentru că erau civilizați, societatea germanică trebuia să fie împodobită cu toate virtuțile, între care și iubirea de libertate, fiindcă nu era civilizată.

Este încă o mare greșală a se gândi astfel. Erau Romani foarte puțin civilizați și erau barbari, Germanii și alții, cari se împărtășiau exact de aceeași civilizație ca și clasele superioare romane. Era câte un Stilicon, Rufin. Aetiu și Odoacru, cari reprezentau în societatea romană ceea ce este azi strănepotul cu-ărui arendaș grec în societatea românească: nu mai face nimeni nicio deosebire de origine; s'a asimilat, face și el ce fac ceilalți. Ideia aceasta că erau două societăți absolut deosebite, nu trebuie să ne înșele. Erau, în vecinătatea barbarilor, provincii romane care duceau exact viața Germanilor, cu cari se înfrățeau foarte bine în sărăcia și simplitatea lor,

și erau, din potrivă, foarte mulți barbari cari, intrând în demnitățile romane, nu numai că erau ca și Romanii, dar *exagerau* nota romană, cum face cineva totdeauna când este nou venit. Deci, în împrejurările acestea cu totul speciale ale sfârșitului antichității, nu trebuie să ni închipuim că erau două societăți, una în fața celeilalte.

Și încă ceva. Se spune că în societatea romană era legat cineva prin ordinea de Stat, iar, în cea germanică, prin jurământul de fidelitate (*Treue*), prin legătura personală, fiindcă nu era ordinea de Stat, și altfel ar fi trebuit fiecare să stea cu arma de-asupra capului celuilalt. E adevărat. Dar aceasta era singura formă prin care se puteau lega aceste societăți barbare, *ceia ce nu înseamnă că aceiași oameni, când au găsit o ordine de Stat în Galia, n'au adoptat-o și ei*. Încă un lucru mai trebuie considerat. Dacă provincialii ar fi vrut, nu puteau ei scoate oare imediat pe barbari din casa lor? O răscoală a Galiei n'ar fi putut înlătura stăpânirea Francilor sau o răscoală a Italiei de Nord n'ar fi înlăturat de acolo pe Lombarzi? Dar ce, oamenii aceștia nu erau alcătuiți din aceleași fibre ca și cuceritorii lor sau nu aveau aceleași arme la îndemână? Ce mijloace extraordinare de războiu, ce tactică, ce arme perfecționate aduceau acești barbari, fie că erau Germani, Uralo-Altaici sau Slavi? Nu există niciun singur cas de revoltă a populației galo-romane, sau ibero romane, sau italo-romane. Ni putem închipui că, dacă ar fi fost un astfel de antagonism, trebuia să se amintească un cas măcar. Niciunul. Relațiile dintre cuceritori și cuceriiți sânt bune, de la început la sfârșit. Câte odată, mai ceda un proprietar ceva din câmpul său. Și s'ar putea spune:

era *partitio agrarum*, prin urmare exproprierea zilnică. Dar, când te expropriază cineva, de un lucru care-ți aducea folos, te doare într'adevăr, dar, când nu-ți aducea niciun folos? Erau pământuri de împărțit câte voi ai; și mai rămâneau și după aceasta o mulțime de locuri pe care nu le cultiva nimeni, fiindcă populația se îmuștinase, și în împrejurările acelea se făceau greu familii; erau boli, muriau oameni mulți. Așa încât nu exista acest antagonism între barbari, doritori de libertate, venind cu idealuri de care sânt deplin conștienți și pe cari vor să le impună altei societăți, și între cealaltă populație. Dintre Galo-Romani, nimeni n'a luat obiceiurile acestea germanice. Iar, dacă, dintre vechile obiceiuri germanice, a rămas ceva, este ceia ce voiu defini acum, la sfârșit.

Este adevărat că în cursul luptelor de mai târziu, pe care le cunoaștem mai bine — fiindcă nu cunoaștem pe Merovingieni decât aproximativ, pe baza unui mic grup de documente și a câtorva povestiri făcute numai din punctul de vedere al Bisericii și de aceia totul ni se reprezintă în funcțiune de Biserică: legenda lui Clovis, presintată pentru un singur lucru, ca să se ajungă la creștinarea lui și la rolul de ocrotitor al Bisericii catolice în Galia— se întâlnesc lucruri care ni-ar da ilusia unui sentiment permanent și fățiș de libertate. Se luptă între dâșii fiii sau nepoții lui Carol-cel-Mare. Armatele se presintă una în fața celeilalte. De data aceasta regele nu mai chiamă, ca pe vremea Merovingienilor sau a Carolingienilor de la început, pe toți ai lui pe Câmpul lui Marte, ca să pornească războiul. Nu mai este legătura directă între rege și fiecare din soldați, ci regele se adresează la un număr de oa-

meni, la *leuzi* (*Leute*), „oamenii” lui, ai căror strămoși au făcut parte din *gesind*, din tovarășia războinică a cuceritorilor, și cari se numesc *potentes* „puternicii”. Ei pot fi și membri de sus ai Bisericii și pot fi și *baroni* (de și termenul de baron este mult mai târziu). Aceștia au legătură cu alți oameni și nu vreau să intru în mecanismul acestuia social al evului mediu, ci spun numai atât cât să se trezească în mintea dv. noțiunile necesare, mai puțin puternici, cari au căpătat de la aceia o *feudă* posesiunea deplină asupra unui pământ se chema *alodiu*, iar posesiunea condiționată: feudă de și se pricepeau foarte bine oamenii, încă de pe vremea Merovingienilor, să asimileze feuda cu alodiul. Acești „supuși” sânt datori să-i ajute în anumite împrejurări: când merg la războiu, când își marită o fată, fiindcă sânt „oamenii” lui, ca unii cari, primind feuda, au făcut *omagiul*, așezându-se în genunchi, cu mâna în mâinile celuilalt pentru a spune: eu, de acum înainte, sânt *omul d-tale* (*omagiū, homagium*, vine chiar de la *homo*: ești *homo allcuius*, după cum de la pământul *terra*— pe care îl închini vine datoria de a plăti un *terrarium*). Dar se poate întâmpla că un *potens* să n'aibă nevoie de un om: nu i-a dat nimic, acela însuși vine, strâns de nevoile vieții, cerând să fie primit ca „omul” unui mai puternic (cine a făcut politică a văzut oameni de aceștia, cari îți se prezintă azi chiar cu aceste cuvinte: „sânt omul d-tale!”). Pe cel de jos, strămtorat de nevoi, nu mai este Statul ca să-l apere, și el este silit să ajungă la legături de acestea de închinare.

Astfel, cel „puternic” are pe „recomandatul” lui; seniorul și vasalul. Cuvântul de *vassus*, de unde vine vasal, nu se întâlnește chiar de la început, iar cuvântul de *senior* iarăși este de o întrebuințare mai

târzie. Dar omul de supt un *potens* are și el, la rândul lui, alți oameni, legați de dânsul, și astfel se merge până la ultimii oameni liberi.

Deci oamenii liberi pot fi concepuți pe mai multe linii, care din ce în ce se restrâng în sus, până la cel d'întaiu împărațitor de pamânturi, care este regele cuceritor. Toți aceștia sânt legați prin câte un jurământ al lor. Și se întâmpla une ori că *potentes* se gândesc așa (cum a fost cazul supt Ludovic Piosul, fiul lui Carol cel-Mare): „pe Maiestatea Sa l-am întronat, dar nu este un creștin bun, nu este un om drept a călcat și canoanele Bisericii,—care erau singurele legi existente—; cu un om ca acesta nu mai mergem. Mergem cu fiu-său!”. Și iată-l pe Ludovic Piosul căzut de-odată din situația lui și dus într'o mănăstire. Iar acești *potentes*, cari călcaseră jurământul față de Ludovic, erau acum „credincioșii” fiului său. Dar nu se mulțămesc nici cu noul stăpân, și atunci dau drumul lui Ludovic și par a spune: „Ne-am convins că te-ai pocăit; nici nu erai chiar așa de rău creștin cum credeam la început; sânt aici episcopii”—făcând parte tot dintre „*potentes*”,— „cari caută la Sf. Scriptură și găsesc că poți fi iertat”. Și astfel se restabili Impăratul cel vechiu împotriva celui nou.

Și se judecă așa: „Iată câtă libertate! Oamenii aceștia erau liberi să-și aleagă neconținut stăpânul”. Dar, în afară de calitatea acestei libertăți, care fără îndoială nu este cea mai bună și cea mai fericită —ferească Dumnezeu să fie sprijinită o societate întreagă pe această idee, de a-și alege fiecare oamenii de cari să asculte! —, supt raportul însuși al conceptului de libertate: cine avea dreptul acesta de a-și alege stăpânul? Cei de jos, foarte rare ori. Ci un grup de câțiva oameni, cari într'adevăr dis-

pun de societatea cealaltă, dar, în loc ca ei să contribuie la răspândirea ideii de libertate într'o societate, ei represintă lipsa de libertate a unei societăți întregi, grupată supt dâșii, pentru ca ei să poată face din libertatea lor, restrânsă de multe ori, elementul de dărâmare a societății întregi.

LECTȚIA a VIII-a.

Evoluția libertății în orașele medievale

Ați văzut cât de greșită este părerea care ar vrea să fixeze, pentru o epocă oarecare din evul mediu, în clasa cea mai de sus sau în clasa de jos, originea ideii de libertate așa cum o înțelegem în timpurile noastre. Ați văzut că ne lăsăm înșelați de cuvinte, și, îndată ce observă cineva lucrul mai bine, se convinge că nu poate fi vorba decât — în clasa de jos — de o aparență de libertate, determinată de anumite condiții economice. Se lasă liber omul de al cărui sclavagiu nu mai e nevoie, și, amestecându-l cu un colon liber, acum aservit, se îngrădește în marginile unui servagiu care reprezintă forma cea mai potrivită de a întrebuința munca lui. Iar, în ce privește clasele de sus, ați văzut că libertatea de a-și alege cineva șeful nu vine exclusiv și în înțeles absolut din cine știe ce străveche instituție germanică, ci că dreptul acesta se mărginește la anumite elemente cu desăvârșire de sus, extrem de puține, ale clasei dominante. Am mai vorbit însă și de libertatea clerului, care este netăgăduită. Aici se continuă societatea creștină din cele d'întăiu timpuri. Societatea aceasta a pierdut libertatea ei în atâtea domenii, dar o păstrează în libertatea ce are cu privire la alegerea episcopului și la legătura episcopului

cu cei cari l-au ales sau cu oamenii cari, în cursul păstoririi lui, vin din acei cari într'un moment l-au ales.

Alături însă de viața desordonată a claselor de sus și a vechilor familii senatoriale, care sânt de origine galo-romană, și a familiilor acestora ieșite din cuceritori, adecă de origine germanică, alături de această viață desordonată, plină de abusuri, de crime, pe care o zugrăvește fără nicio cruțare Grigore de Tours supt raportul acesta bisericesc nu politic, al regilor), al arhiepiscopilor, episcopilor, al formațiunilor diecesane și arhi-diecesane; alături de cealaltă viață, a claselor populare, care n'au acțiune istorică, ci trăiesc o generație după alta ca un rând de buruieni după alt rând de buruieni, fără un rost și un nume deosebit, se poate zice că în orașe, mai mari, mai mici, mai noi, mai vechi, indiferent de împrejurările în care aceste orașe au fost create și se mențin, este o viață care continuă un fel de libertate antică. Pentru moment le consider numai supt raportul acesta bisericesc. Caci, de sigur, nu se poate vorbi în secolul al X-lea de parlamente, de State generale, de și există acest *wittenagemot* (adunarea weisilor, înțelepților) din eptarhia anglo-saxonă, de la o bucată de vreme unită supt același rege. Toate aceste instituții se găsesc sau într'o formă cu totul patriarhală, sau la începuturile unei dezvoltări care numai foarte târziu în evul mediu va avea un caracter bine stabilit.

În schimb, am spus-o sânt *sinoadele*. Nu se acordă deslulă importanță acestor sinoade, de și viața societății romane, în cele din urmă timpuri ale ei, poate fi studiată cu mai mult folos în formațiunile și adunările acestea bisericesti. Cea ce ni se pare nouă — și aceasta e vina teologilor, în rândul întâiu, cari stu-

diază fenomenele acestea numai supt raportul istoriei Bisericii — că este numai o discuție asupra eresilor, unii fiind pentru cutare crez, alții pentru altul, unii pentru Atanasie, alții pentru Arie, înseamnă de fapt ceva mai larg și mai adânc. Căci supt forma aceasta a desbaterilor asupra crezului, presidate sau ba de puterea locală, se ascunde viața însăși a societății; în aceste discuții, care sânt relativ libere, este un domeniu de libertate a gândului: câtă vreme eresiile au fost în discuție, atâta vreme se poate vorbi de o libertate a gândului. Câtă vreme deci ortodoxismul — înțeles nu în forma aceasta răsăriteană, ci a „credinței drepte” — a avui să lupte cu maniheismul și cu atâtea alte eresii răsăritene, apoi cu donatismul, sau cu erezia celor trei Capitoale în Apus, este o libertate de cugetare. Dar, în afară de punctul discutat nu se poate ca oameni distinși sau superiori, să puie toată puterea cugetării lor și toată căldura simțirii lor într'o operă, fără ca însăși cheltuiala de cugetare care s'a făcut în jurul oricării ținte să nu folosească. Astfel, iarăși, când în evul mediu, mai târziu, de la secolul al XII-lea înainte, a fost cearta strașnică între *nominaliști* și *realiști*, care ne face pe noi azi să zimbim¹, ne-am întreba: cum putea atâta omenire să discute atâta vreme astfel de lucruri? Dar din aceste discuții, ca și din cele de la Niceia și de la Chalkedon, spiritul uman a prins a ripi.

Literatura bizantină din acest ev mediu pare a se ocupa numai de chestiuni teologice, dar se poate întâmpla să se introducă elemente de realitate în tratarea unui subiect care-și are numai aparența ideolo-

¹ *Nominaliștil* ziceau: numele este o calitate, în afară de lucrul pe care îl reprezintă, pe când ceilalți susțineau că numele nu există în afară de lucrul reprezentat.

gică. Bizantinii aceștia pot discuta asupra lemnului Crucii, asupra închinării icoanelor, etc., însă, dacă are a face cineva cu un om a cărui mințe este plină de idei, al cărui ritm vital este puternic, în jurul acestor chestiuni, care ar părea oțioase, se poate aduna tot ce este viață în el însuși.

În toate conciliile acestea a fost și marea realitate contemporană, și de aceea se pot trata și fără a pătrunde prea adânc în realitățile teologice, fără cunoștințe speciale în acest domeniu, care se câștigă numai cu oarecare greutate, după o inițiere specială. Pe lângă aceasta — s'a spus de atâtea ori — supt aceste certe (și astfel se explică și îndărătnicia și lungimea discuțiilor) se mai ascunde altceva: *viața națională* și *spiritul național*, de care sânt stăpânite diferitele provincii. Dacă s'a putut eternisa discuția între Arie și Atanasie, aceasta se datorește faptului că Egiptul era de o parte, iar, de alta, erau alte provincii ale Imperiului. Și, când Egiptul a fost cucerit de Arabi, ca și Siria, provincialii s'au lăsat în mâinile acestora, nu numai pentru motive economice și de administrație ușoară, ci și pentru motivul că, în conștiința lor religioasă, erau violentați de Constantinopol, iar ei nu puteau gândi și simți ca în capitala împăraților. *Monofisiții* aceia erau adversarii Constantinopolului, pe care-l considerau ca erețic, ca izvorul chiar de unde plecau toate silniciile determinate de Impărații rătăciți în gândirea lor asupra credinței creștine.

Dacă ne gândim prin urmare la domeniile de libertate de atunci, iată unul de adaus, pe lângă domeniile de libertate pe care le semnalăm, în cuprinsul acesta mai larg al clerului.

Dar de la o bucată de vreme ereziiile acestea se isprăvesc. Cu toate acestea în Ga'ia se adună sinoad ,

care se ocupă de anumite puncte de disciplină ecleziastică, de anumite forme exterioare ale Bisericii. Să zicem că este o alegere contestată, cum s'a întâmplat foarte dese ori. Pasiunea politică a diferitelor epoce nu se cheltuiește în același domeniu. Sânt epoce în care ea o face în politica propriu-zisa, altele în care terenul de manifestare sânt luptele sociale, ori încă altele în care tendința aceasta de luptă poate fi atrasă în domeniul religios sau cultural. Acum câțiva ani se bătea lumea pe strada la Atena pentru o chestiune care nouă ni s'ar părea foarte curioasă: dacă trebuie tradusă sau nu Sfânta Scriptură în limba grecească vulgară, și colegii d-voastre din Atena erau absolut contra acestei pareri: au fost lupte pe strade, ca să se apere dreptul Sf. Scripturi de a nu trece niciodată în limba vulgară.

Astfel, în *sinoadele acestea ale Bisericii galicane se cuprinde toată viața liberă a Galiei*. Și de aceia Grigore de Tours este foarte interesant: ocupându-se de Biserică, el se ocupă de societate, supt forma bisericească, de oare ce această societate trăia, înainte de toate, în forma bisericească, și este natural ca istoricul ei să trateze viața Galiei romane și france supt raportul acesta al organizării bisericești. Nu este un cleric egoist, care să vrea să monopolizeze pentru Biserică lui viața contemporană, ci el recunoaște, în această viață, acest caracter esențial al mărgenirii în hotarele vieții bisericești, cu alege-riile ei, cu ierarhia ei, cu sinoadele ei, în care se discută punctele de disciplină religioasă sau alege-riile contestate. Și, în cursul secolului al X-lea, se poate vedea la câte sinoade a trebuit să iea parte un Adalberon, căci arhiepiscopul din Reims este, pe vremea aceia, fără îndoială, cu mult mai important de-

cât regii contemporani. În jurul acestuia se aduna viața țerii, și nu în jurul bieților regi carolingieni. Din acel timp.

Dar, după ce s'a complectat în felul acesta ceea ce aveam de spus despre libertatea în Biserică, trec la alt domeniu. Punctul de libertate al evului mediu. În condiții care la început sânt mai puțin intelectuale decât în ce privește Biserica și pe care nu le încoljoră nimbul care face maiestos-misterioasă viața bisericească, acela unde, în afară de Biserică, se manifestă libertatea evului mediu, este *orașul, celutea*.

Și ce avem de fixat aici este sensul acestei libertăți a orașelor din evul mediu, la care vor fi de adăus câteva considerații în ce privește *grupările rurale*, care stau în marginea grupărilor urbane, nu concurându-le în adevăratul sens al cuvântului, dar ocupând un loc bine determinat față de acela pe care îl ocupă orașele înseși.

Care este originea acelor minunate cetăți din evul mediu, al căror caracter și mare folos pentru dezvoltarea întregii istorii a omenirii îl vom vedea îndată?

Francesii, și puțin și Germanii, au pus chestiunea aceasta, a ivirii orașului liber, a cetății de sine stătătoare, fără niciun fel de amestec, sau cu un amestec dră măluit până în cele mai mici amănunte, prin *charta* de fundație, a acestei autonomii, de atât de mare importanță pentru dezvoltarea civilizației sociale, politice, literare și artistice, numai cu mișcările care s'au petrecut acolo la ei, și nu aiurea.

În special Francesii pun în legătură cetățile lor cu mișcarea orășenească din regiunile flamande. O cercetare foarte slăruitoare a făcut să se găsească a-

numite *chartă de fundație* care se împrumutau de la un oraș la altul, conținând învoiala între seniorul care își părăsește drepturile și între burghezii, cari, plătind o anumită sumă, odată pentru todeauna, sau asigurându-i un anumit venit, au dreptul de a se administra ei singuri, în cuprinsul zidurilor lor. S'au găsit, prin urmare, aceste *hri-soave de fundație*, și s'a văzut pe urmă cum ele au fost adoptate și de alte orașe care s'au format pe urma lor. Cutare oraș este fundat astfel după *charta de la Saint-Quentin*, cutare după o alta—, așa cum se face și în domeniul arhitecturii evului mediu, când se spune: catedrala din cutare oraș este o copie, mai mult sau mai puțin, a tipului fixat în alta.

Cercetarea acestor chărți este vrednică de tot interesul pentru a înțelege dezvoltarea orășenească a evului mediu, dar trebuie, în această cercetare, să se gândească cineva și la alte teritorii decât teritoriul renan, mai ales cel de la gurile Rinului, și la alte influențe decât aceia a acestor orașe, de caracter mai nou, asupra regiunilor din dreapta sau din stânga Rinului.

Și, fiindcă se ajunge astfel la izvorul însuși al acestei vieți orășenești, să observăm puțin și caracterul și originea numelor pe care le poartă orașele în evul mediu.

Oraș, pentru Franța, este *ville*. Dar *ville* nu e altceva decât *villa* latin, care înseamnă sat și o mare parte din sate poartă și azi un nume în legătură cu *ville* (în Lorena cu curtea: Avricourt, altele cu *burgul* carolingian)—; prin urmare avem a face cu sate care au ajuns a avea caracter de orașe. Un lucru pe care noi îl putem înțelege foarte bine, fiindcă orașele noastre, în cea mai mare parte, nu

sânt altceva decât o derivație din sate: chiar Bucureștii sânt o colecție de sate, supt cetatea domnească de pe malul celalt al Dâmboviței, care asigură trecerea negustorilor dintr'o parte în alta. Și în alte regiuni, de exemplu la Vălenii-de-Munțe (riveranii de către munte ai Teleajenului), se recunosc toate satele care prin reunirea lor au dat naștere orașelului.

În aceste orașe, întemeiate din sate, seniorul n'a mai avut nevoie de stăpânirea directă și absoluta asupra lor. Au fost și anumite *îndemănări de drum*, întocmai cum în țerile noastre, mai mult în Moldova, s'au creat târguri prin privilegiile domnești, acordate unui boier care avea sat pe o moșie și acesta căpăta dreptul de a aduce negustori din toate parțile și de toate felurile și de a-i așeza pe pământul lui: există privilegiile date de Mihai Sturza sau ceilalți Domni ai Regulamentului Organic pentru Negrești, Burdujeni, Bucecea, Sulița, etc., și care nu sânt altceva decât corespondentul, în mult mai mic și atât de târziu, al măsurilor pe care le luau acei seniori din evul mediu, prin acordarea „chărților de fundație”.

Este însa o deosebire. În Moldova, Domnul dădea boierului dreptul de a crea târgul, rămânând ca acesta să se desfacă el însuși din stăpânirea boierului — și au fost, în acest domeniu, anumite lupte până în timpurile noastre, în anumite târguri unde locuitorii erau embaticari (de la ἐμβάτιον, mă introduc undeva) sau bezmenari (dațorind o anumită plată, odinioară în *piatră de ceară*, pentru lumânările bisericii proprietare, *bezmen* în slavonește). Astfel a fost foarte mare discuție asupra Vasluiului, fiindcă d-nei Șubin, născută Ghica, i se dăruise stăpânirea asupra pământului orașului dom-

nesc, și a trebuit un lung proces pentru ca Vasluienii să nu mai fie embaticari; de asemenea Bârladul a avut lupte pentru răscumpărarea teritoriului său, Domnii fanarioși considerând vatra târgurilor ca de drept al Domnului și, ne mai având ce să mai împartă, dăruiau aceste „vetre”, spre marea indignare a unor oameni cari până atunci se credeau liberi și stăpâni acolo¹.

Dar avem a face la noi cu crearea târgului din sat pe trei scări: Domnul dă dreptul boierului, boierul creiază târgul, și acesta urmează să se răscumpere, pe când în evul mediu seniorul n'are nevoie sa ceară numai decât permisiune regelui dacă și regele admite charta, cu atât mai bine: este o garanție mai mult pentru locuitori, dar nu este nevoie neapărat, ca la noi, și aceasta fiindcă la noi s'a făcut din sat târg pe o vreme de guvernare în sens *napoleonian*, în sensul creat de monarhia napoleoniană, pe când în evul mediu, când nu exista astfel de guvernare, seniorul dădea dreptul el singur.

În ce privește Germania, orașul este de obicei, *Stadt*: așezare, sălaș, prin urmare nicio amintire a *cetății* vechi. În Galia însă, în Franța-de-Sud, în dialectul provençal numele *cetății* vechi se păstrează; iar în Italia cetatea se chiamă *città*,—pe când la noi s'a păstrat numele de „cetate” numai în ce privește un loc întărit, deci nu este vorba de un număr de oameni trăind în împrejurări de libertate, ci de o întăritură oarecare, care poate fi numai a Dom-

¹ Asămănarea aceasta între ceia ce era în Apus și ceia ce era la noi, nu se face de obicei, fiindcă Apusenii nu cunosc ce a fost la noi, iar noi sântem atât de mult vasali ai cugetării apusene, în sensul cel mai strict și mai rușinos, încât refuzăm să recurgem la elemente de comparație de la noi pentru a înțelege anumite fenomene de istorie universală.

nului, fiind înăuntru doar *pârcălabul* și *ostașii* acestui Domn¹.

Va să zică, există o regiune din Europa în care numele cetății vechi se pastrează, în care numele orașului nu vine de la satul pe care orașul a ajuns a-l înlocui. Și, atunci, aceasta presupune o păstrare fără întrerupere a lucrului care este numit cu acest nume, neschimbat. Deci în Italia cetatea a rămas neatinsă, în formele cele vechi. Ceia ce nu înseamnă că Mediolanul de odinioară s'a păstrat cum fusese în anticitate, ca să iasă Milanul din timpurile noastre, sau că Turinul continuă Augusta Taurinorum, sau că Padova este cea ce era, pe vremea lui Tit-Liviu, Patavium. Aceasta înseamnă numai că, într'o formă foarte scăzută și umilă, instinctul acestor *cetățenesc* s'a păstrat în Italia. Aceștia au trăit *cetățenește* și pe vremea când cetatea devenise ca în făișare un sat, precum noi trăim sătește și atunci când satul a devenit, ca aparență, oraș. Un alt caz. În Ardeal, este populația săsească. La ei, cea mai mică așezare este un oraș, pe când un Făgăraș românesc este numai un sat, și cu atât mai mare este Făgărașul decât Agnita, de ex., și cu toate acestea aici oameni cari au instinctul vieții orașenești simt nevoie de piatră de zidit, de o mărgénire a vieții ome-nești după anumite legi care nu se pot călca de nimeni.

În Italia aceasta a evului mediu conștiința orașenească a rămas, prin urmare, toideăuna neatinsă, și, cum a rămas în Italia, a rămas și în anumite regiuni vecine cu dânsa fiindcă Italia nu trebuie

¹ În slavonește acesta este *gradul*, cum era la Hotin și oriunde alurea — iar dedesupt se formează *orașul*, care este *pod-grad*. De ex. Bucureștii sânt *pod-grad* — *grad*-ul fiind la Mihai-Vodă.

sa o marginim, în anumite privințe, la regatul italian de azi. Este și un fel de *Italie alături*, care se întinde asupra întregului Sud al Franciei, asupra Provenței, asupra Cataloniei, asupra părții apusene din Peninsula Balcanică, și nu numai în Dalmația, ci și în Insulele Ionice și pe anumite puncte ale coastei grecești.

Italia, înțelesă în sensul acesta, ca depositară fără întrerupere a vieții municipale cetățenești din antichitate, a servit drept învățătoare pentru regiunile celorlalte. Și, atunci când s'a terminat orașul liber din centrul Franciei sau din Nordul ei, el n'a avut nevoie numai decât să se îndrepte după ceia ce se petrecea în regiunile flamande, unde, chiar acolo, te întrebi dacă existența orașelor nu este determinată, nu de împrejurări locale sau de rasă, ci de faptul că de-a lungul Rinului era un mare drum de comerț și, prin urmare, transmisiunea acestei conștiințe orășenești se făcea pe aici în chip normal, până la vărsarea Rinului, în regiunile flamande.

Cercetarea aceasta, pe *latitudine*, nu presupune întinderea asupra întregii regiuni care se gasește sub acea latitudine, a instituțiilor. *Se întind instituțiile pe drumuri, și nu pe regiuni; regiunea beneficiază, mai târziu, dar, înainte de toate, este urmat drumul.* Uitați-vă în Peninsula Balcanică: unde se înșiruiesc orașele? Pe linii transversale sau pe linii diagonale: Bellgrad, Niș, Filipopol, Adrianopol, Constantinopol, transversal, sau, începând de la Durazzo și tăind peninsula, până la Constantinopol. Ori, Dunărea fiind un drum, orașele se întind pe Dunăre, și anume pe malul de Sud, mai potrivit, mai ușor de apărat, mai în legătură cu vechea civilizație elenică și cu bazele balcanice ale dominației romane.

Nu pot să mi explic, oricât m'aș gândi, formarea aceasta a orașelor, altfel: o viață orășenească, urmată neconținut din antichitate; drumuri de comerț, care duc conștiința orășenească în diferite regiuni; iar, în ceea ce privește „chărțile” acestea, privilegiile care se dădeau, fiecare făcea ce convenia mai mult împrejurărilor locale: dacă era cineva aproape de Saint-Quentin, împrunuta charta de acolo: înfățișa seniorului respectiv ceea ce făcuse seniorul vecin, îi dovedea foloasele care resultaseră și pentru senior și pentru orășeni de la adoptarea acelei „charte”.

Iată, deci ce se poate găsi, în ce privește originea acestor orașe. Și este necesar, totdeauna când se vor bește de ele, să se vorbească și de originea lor, fiindcă din aceasta origine decurg anumite consecințe, și vom vedea chiar acum care sânt aceste consecințe.

Dacă orașul medieval s'ar fi format de la sine, în afară de transmisiunea antică, el ar fi avut un alt caracter. Ar fi fost în întregime un act spontan al evului mediu, pe când, așa, orașul din evul mediu este o transpunere în evul mediu a unei formule care exista în antichitate. Nu este o creațiune a evului mediu însuși decât supt raportul cronologic și prin adaptarea anumitor elemente care au fost adause la elementele primordiale. Dacă ar fi apărut orașele de la sine în evul mediu, am fi avut, firește, o dezvoltare mai răpede a lor: ar fi avut un caracter mai simplu în fiecare loc și mai variat pe regiuni. Căci, unde nu este transmisiunea aceasta, în regiunile noastre, cât de deosebite sânt orașele!

Orașele din Germania sânt mult mai deosebite față de cele din Franța. Căci ele sânt *orașe de hram*, unde oamenii se adună la diferite sanctuare. Sau

orașe de vad: precum, în Anglia, Oxford (Oxford este *vadul boilor*, Frankfurt însemnează *vadul liber*; de aceea s'au și dezvoltat aceste orașe, fiindcă aici se plătia acel vad (toate orașele care se termină cu *ford* sau *furt* au această însemnare. Sânt apoi orașe care vin din foaste *reședințe imperiale*: Goslar nu s'a ridicat decât prin aceasta; altfel n'avea nicio importanță. Sa nu uităm *orașele de bâlciuri*, la care se vede și azi caracterul pe care l-au avut întâiu: numele lor se termină cu *markt*, care nu este altceva decât *mercatum* latin, *marché* pe franțuzește.

Astfel de orașe sânt în Germania, în anumite regiuni franceze, în adâncul Peninsulei Iberice, în Peninsula Balcanică, oriunde nu s'a continuat orașul vechiu.

Vedeți, și la noi cât de deosebite sunt orașele în ce privește formațiunea lor. Iată, *Severinul* este un *pod-grad*, așezat supr' turnul unguresc al evului mediu, care apăra acolo vadul Dunării, și din această cauză s'a întemeiat orașul. *Târgul-Jiului* este orașul unde se ținea bâlciul cel mare al sătenilor din regiunile Jiului-de-sus, *Craiova* este o moșie a Craioveștilor, desrobită printr'un fel de privilegiu, scris sau nescris, de aceșli Craiovești, cari au jucat un rol așa de important în istoria țerii. *Argeșul* își datorește însemnătatea faptului că a fost reședință domnească. *Câmpulungul* este o creațiune a elementelor de dincolo de munți, Sașii în rândul întâiu, poate și câțiva Unguri. *Târgoviștea* a fost odinioară un *târg*, care a dispărut, când Domnul s'a coborât acolo, și în jurul reședinții domnești s'a alcătuit din nou orașul. Același este cazul și cu *Bucureștii*, fost sat, creat a doua oară, ca oraș, de Domnie.

În regiunile apusene, sânt deci și forme noi și variate de orașe. În regiunile vechi însă, transmi-

siunea antichității creiază un tip mai pretutindeni același, de orașe de acestea, dintre care unele nici nu au „chărți” de răscumpărare. De exemplu la Milan, dacă ar fi întrebat cineva pe burghesii de acolo: cine v’ă dat dreptul de a sta, cu așezămintele d-v., în afară de autoritatea Imperatorului — care era acolo suveranul? , nu ar putea răspunde nimeni. Din această cauză Impăratul, când a putut să treacă munții, și-a pus în anume orașe italiene *podestații* (*podestà* înseamna șef în numele Imperatorului , și aceștia se găsesc, la anumite momente, în conflict foarte ascuțit cu episcopul, care era ales de orașeni. Aici nu poate fi vorba de astfel de „chărți” de libertate (*franchisia franchise*), fiindcă nu erau oameni liberați, ci orașul continua tradiția antică.

Dar și în orașele acelea libere, seniorul poate păstra une ori pe reprezentantul său și, când daduse „charta”, el își rezervase acest drept. La noi, de ex. în orașele moldovenesti, era, ca în Polonia, sus, în cetate, *pârcălabul*, reprezentantul Domnului la Hotin și în alte părți; la Iași însă, în locul pârcălabului, era însuși Domnul—, iar în oraș, în „pod-grad”, *șoltuzul*, după germanul Schultheiss, trecut prin polonește, sau *voitul* tot din polonă , ori în Muntenia era *juđele* (dintr’un nume vechiu latin). Iar *pârgarii* nu sunt altceva decât *bürgeri*, nume trecut, din nemțește, prin polonește sau ungurește.

Și, după cum se vede foarte bine în Polonia, sânt două drepturi deosebite după care se judecă. În cetate, pârcălabul judecă după dreptul pe care l-a creat regele, iar Germanii, cari au fost aduși în orașe, ca și la noi, la Siretiu sau la Suceava, aceștia judecă după dreptul de Magdeburg, deosebit de cel pe care îl întrebunțau Sașii, cari nu aveau un asemenea drept.

Va să zică: două instanțe de judecată, două feluri de judecători, două norme deosebite de drept.

Dar, afara de aceasta judecată, afară de această ultimă rezervă a puterii senioriale, oamenii erau liberi. Iși alegeau magistrații lor, cari sânt de origine foarte veche — de ex. titlul care se da primarului în Franța: *maire*, vine din *maior* (în Anglia se păstrează, la Londra, titlul de lord-mayor, cu însuși numele latin al evului mediu, apoi în Sudul francez, cel de *juge-maige*, care vine din *iudex magnus*, alături de care sunt în Franța, *scabinii* (*échevins*), cărora li corespund *bürgerii* din Germania. Aceștia ho'ărăsc toate chestiunile orașului,

Însă, evident, pe lângă judecata aceasta și pe lângă adunările care se fac în legătură cu crearea și exercitarea acestei autorități orașenești, mai este o autoritate în oraș: e *episcopului*. Aceasta este *judecata canonică*, și pentru anumite lucruri te duceai să te judeci sus, la castel, pentru altele mergeai la magistrați, dar erau anumite procese numai de competența judecătorilor bisericești. Și era și la noi un domeniu de acesta, rezervat judecății bisericești, pentru anumite afaceri de familie, cum era *deșugubina*, pentru mici scandaluri—și poate că era mai bine, fiindcă lucrurile acestea sunt mai mult de competență duhovnicească: ce poate ști un judecător tânăr de douăzeci de ani, din teoria lui și din examenele care le-a dat, de ce se poate petrece într'o căsnicie!

Orașul are libertatea lui în această privință. Dar o mai are și în altele.

El ține armata lui, care nu este, la dispoziția, seniorului, ba nu este chiar nici la dispoziția Împăratului, și în privința aceasta este plin de învățăminte casul orașelor dunărene din secolul al VII-lea, cum este înfățișat de Teofilact Simocata, sau Teofan. O armată

bizantină se aduna, ajunge până la aceste orașe și cere concursul lor pentru o expediție în contra Slavilor—atunci vedem orașul dunărean constituit, și el refuză. Ei spun: da, sântem oamenii Impăratului, dar armata pe care o avem este numai pentru noi, ca să ne apere împotriva dușmanilor noștri. În ceia ce privește banii, de discutat. Dar, în ce privește armata, nu se poate da niciun soldat. Se supără comandantul, un ofițer de foarte mare importanță, de un rang foarte înalt; el intră în discuție cu episcopul — în orașele care nu s'au liberat prin burghesi, sau unde viața burghesă nu este destul de puternică, stăpânește episcopul—, și se capătă răspunsul: „așa sânt obiceiurile aici, nu se poate”. Iar, când comandantul bizantin amenință, i se spune: „Dacă ameninți, vom suna clopotele și vom aduna orașul prin *bannum* (*bandos* în grecește) și vom rezista. Dar, ca să nu fim considerați necredincioși față de Impărat, ne oferim să strigăm cu toții, în auzul d-voastră: trăiască Impăratul Mauriciu!”.

Iată, prin urmare, un caz cu desăvârșire caracteristic de astfel de *armate municipale*, care nu se dăruiesc și nu se împrumută. Aceste armate au apărat orașele din Galia împotriva lui Attila. Dar, în secolul al XIII-lea și al XIV-lea, așa se apăra Brașovul, Sibiiul: fiecare turn era dat în sama unei corporații. Fiindcă Sașii din Ardeal aveau o astfel de organizație, de ceia ce numim *bresle*, care nu înseamnă altceva decât *confrerii*, prin urmare *Brüderschaften*, trecute prin *bratstwo* slav, după cum, de exemplu, la Florența, în fruntea orașului erau *priorii artelor*, adică *staroștii breslelor* (fiindcă *staro* în slavonește este *bătrân*, iar *artes* sânt breslele de meserii — și Dante el însuși era trecut la spițeri sau la medici, care mi se pare că erau atunci împreună).

În fine, evident, orașul avea finanțele sale, cu care își acoperia cheltuielile sau, dacă era cazul, plata seniorului *censul* în fiecare an (*Zins* în nemțește). În Ardeal acest cens s'a păstrat foarte mult, și Ioan Zápolya, voevodul Ardealului, proclamat rege al Ungariei, cedează *censul Sfântului Petru* de la Bistrița Domnului Moldovei, Petru Rareș, care l-a și luat foarte multă vreme.

În sfârșit, în orașul liber s'a produs, de la o bucată de vreme, fenomenul cel mai interesant și cel mai de valoare care poate să lasă dintr'o libertate complectă și solid întemeiată: *forța de creațiune*. Și orice libertate care se ține numai în domeniul teoriei, care nu creiază neconținut, nu plătește doi bani. Când vrei să vezi valoarea *comunei* în evul mediu—vedeți, noi zicem *comună*, fiindcă se zicea în evul mediu: *in communi*: trăiau în comun, adică era o viață de obște — caută într'acolo. Această comună a creat catedrala, și spunea răposatul André Michel, cel mai important dintre istoricii artei din Franța în ultimele decenii, că, după templul grecesc, cea mai frumoasă creațiune a spiritului uman au fost aceste catedrale, de la Amiens, Reims, Colonia, Strasburg. Ele sânt de origine francesă, pentru care stilul lor se chiamă *opus francigenum*, căci într'o anumită regiune din centrul Franciei s'a creat acea artă, trecută mei pe urmă supt titlul de gotică: s'a creat întâiu *catedrala romană*, care este de origine răsăriteană, de import prin cruciate, de la basilicile Orientului, apoi splendidă, sprintena, aeriana *catedrală gotică*, de o așa de mare varietate și îndrăzneală. Când se creiază aceste opere de artă, atunci libertatea medievală își produce fructele ei cele mai dulci pentru omenire.

Și o astfel de catedrală nu este numai un loc de

închinare și nu este, mai ales în ce privește obârșia ei, opera unui om sau a unui grup de oameni. *Toți colaborează; comunitatea se confundă în zelul de a face o catedrală mai frumoasă decât oriunde.*

Sânt unele care s'au ridicat foarte sus și formează gloria acelor orașe, dar sânt altele care nu s'au putut ridica până la capăt și în ființa lor de azi se cuprinde o întreagă tragedie:

Astfel la Siena au vrut să ridice cea mai mare catedrală din toată Italia, și liniile se văd și acum; nu s'a făcut, decât o parte, dar alături de aceasta se văd începute restul de lucrări, și după acestea se poate măsura nobila ambiție a locuitorilor cetății.

Catedrala o fac toți, cu tot ce pot. Intr'însa se recunosc toți și ea este la îndemâna oricui: adunările se țin în catedrală, reprezentațiile de teatru ale evului mediu sânt în catedrală sau în jurul ei. Și acestor imense catedrale sânt potrivite cu sufletul, crescând și el la dimensiuni imense, al evului mediu.

Ar fi de ajuns acest simbol, ca să-și dea cineva sama de valoarea, pentru libertate, a orașelor medievale.

LECȚIA a IX-a.

Libertatea medievală a țăranilor.

După ce am văzut sensul libertății burgheze, cetățenești în evul mediu, este încă o întrebare de rezolvat, și anume:

Libertatea țărănească, despre care, și până acum, putem fi siguri că exista în anume locuri și în anume condițiuni,—de și de sigur libertatea absolută n'a existat niciodată, ea este un postulat metafizic: se poate tinde către ea, dacă este nevoie, dar niciodată n'a fost o realizare complectă—, libertatea aceasta țărănească de ce natură era și de unde evnia?

Părerea, foarte răspândită, mai ales la aceia cari ridică în slava cerului Revoluția francesă: că înainte de dânsa cea mai mare parte din lumea apuseana era alcătuită din șerbi și pe urmă a venit revoluția în Franța și influența ei în țările mai depărtate, care a liberat pe țărani, nu e întemeiată. Revoluția francesă n'a liberat pe țeran, ci numai l-a împropriat, i-a dat pământul, care fusese luat de la Biserică și de la nobili, în special de la cei emigrați. Dovada că același principiu al Revoluției francesă nu s'a exercitat în regiunile germane, italiene și în Spania, unde a fost totdeauna o imensă masă de țărani absolut liberi. Acolo, lucrul se presintă cu totul altfel: nu se mai întâlnește aceiași mică proprie-

tate rezultată din revoluție, fiindcă acolo n'a fost aceeași pulniță de a seculariza averile mănăstirești și, mai ales, n'au fost emigrările, adică o parte din societatea nobilă să părăsească țara, să devină trădători și, prin urmare, să li se poată confiscă averea.

Nici chiar împrăștierea țeranilor nu rezultă neapărat din ideile revoluției franceze. Dacă nobilii ar fi rămas în țară și ar fi participat la revoluție, pe care de altminteri ei o pregătiseră n'ar fi fost chestiune de împărțirea pământului. Dar, după ce ei s'au întors acasă, după căderea lui Napoleon I-ii, credeți că, dacă această clasă ar fi fost într'adevăr vie și capabilă de ceva, n'ar fi știut să revină într-o parte din drepturile sale, așa cum se temea toată lumea și cum n'a îndrăznit nimeni să facă?

Existau așa-numitele drepturi senioriale — seniorul avea crâșma, moară și nu avea voie să-ți vinzi vinul, rachiul decât acolo, la crâșma lui, grâul să-ți macini la moara lui; trebuia să-i aduci un prezent, în care nu era atâtă valoarea lucrului, cât recunoașterea unei anumite dependențe. Acestea sânt drepturi senioriale: de altminteri seniorii le-au părăsit în noaptea de la începutul lui August 1789. Ei au părăsit un lucru de care se folosiau prea puțin, căci esențialul pentru ei nu era să țină crâșma sau moara, sau să primească un număr de ouă ca prezent: esențialul era să aibă succes la Versailles. Ei se hrăneau din pensiunea regelui, nu din veniturile domeniilor, foarte prost administrate și întrate în mare parte în mâna țeranilor.

Se va vedea iarăși, când se va ajunge la aceste chestiuni, că servagiul, dacă este vorba de dânsul, exista și era mult mai dur în alte părți, de unde n'a pornit nicio revoluție. Revoluția a pornit tocmai de

unde regimul social de la țară era foarte ușor. Însă în unele regiuni, germane, în Ungaria, în Boemia, *domnii de pământ* aveau drepturi foarte puternice. Acum în urmă din unele declarațiuni ale d-lui Masaryk, președintele republicii cehoslovace, s'a văzut că în copilăria lui — mamă-sa era bucătăreasă, tată-său vizitiu—, când au voit să-l dea la școală, a trebuit să se ceară voie de la senior. Și acestea nu sunt lucruri de la 1789, ci din a doua jumătate a secolului trecut.

Prin urmare, în evul mediu, cel puțin încă din secolul al XIV-lea, a fost un număr foarte mare de țerani liberi. Și țeranii aceștia erau liberi din două motive: întâiu, unul practic. Nu era avantajiu să se fie șerbii. Mai mult se căpăta din drepturile senioriale decât altfel. Pentru ca să se fie șerbii, ca să fie șerbia clasică, trebuia o anumită organizație și supraveghere. Dar seniorii erau neconțenit în războiu, când în dreapta, când în stânga, ei făceau pelerinajii la Locurile Sfinte, și, evident, în asemenea condiții nu puteau administra un domeniu vast. Li convenia mai mult să știe că într'un anume moment li se vor aduce cutare și cutare lucruri.

Dar și teoretic șerbia era condamnată încă din secolul acesta al XIV-lea, din vremea copiilor lui Filip-cel-Frumos, dintre cari unul a declarat cândva că în regatul Franciei nu există decât oameni liberi.

Și această declarație o putem pune în legătură cu un act din istoria noastră națională.

În secolul al XVIII-lea, Constantin Mavrocordat, care era un prinț filosof, vrednic de toț respectul, și pentru intențiile lui, și pentru felul cum le-a realizat, a hotărât să nu mai fie șerbi, adică *rumâni* și *veeni* în amândouă principatele. I-a adunat pe boieri la Mitropolie, cu Vlădici, cu egumeni, și supt jură-

mânt a luat hotărârea ca de acum înainte să nu mai existe decât oameni liberi, *țeranii* — acest cuvânt l-a impus el: *locuitor* sau *țeran*, cu ordin să nu se mai întrebuițeze termenul vechiu—, iar pe boieri i-a despăgubit cu *scutelnici*: țeranii, în loc să plătească birul către Domn, îl plăteau către boieri. Și sistemul acesta al scutelnicilor a funcționat la noi o sută și mai bine de ani, iar ultimii proprietari de scutelnici au murit acum câteva decenii. Și s'a ridicat și la noi această critică: ce a folosit țeranul că-l declarau *liber*, dacă n'avea baza economică necesară pentru libertatea lui? Argumentul este, de sigur, bun, dar nu toate lucrurile se pot face de-odată. Acelea în care sânt în joc mari interese omenești se fac pe etape: ești foarte bucuros că ai smuls o parte și după aceea vine vremea să mai smulgi și alta, până se atinge, dacă e drept, măcar suma posibilă din realitățile pe care le ai dorit.

Încă din evul mediu în masa cea mare a țeranilor s'a produs deci această întoarcere la libertate din două motive: unul, arătat mai sus, fiindcă era mai avantajos, și pentru proprietar și pentru țeran, să existe această situație a drepturilor senioriale în locul legăturii aceleia de pământ, de brazdă, și a tuturor condițiilor pe care le comportă aceasta; și, al doilea, pentru că anumite principii abstracte, veniseră prin Biserică, prin cetirea și prin înțelegerea, poate greșită, a literaturii vechi, aducând pe toată lumea să creadă că libertatea este faptul fundamental, esențial, și că de acest fapt fundamental și esențial al libertății umane n'are voie să se atingă cineva, fără ca din aceasta să iasă un păcat și față de Dumnezeu și de oameni. Încă o dovadă că, împotriva doctrinei socialiste, care crede că poate să explice orice numai prin fenomene de ordin material, de

fapt totul pleacă dintr'o stare de spirit. Dar, afară de acei țărani cari erau și ei liberi, au existat țărani liberi organizați. Și aceasta ne interesează foarte mult, și din punct de vedere al istoriei universale, și din acela chiar al propriei noastre istorii.

Țăranii aceștia organizați formează corespondentul burgheziei libere. Grupele acestea de văi reprezintă același lucru pe care îl reprezintă, în domeniul celalt, cetatea. Prin urmare, cum, în ce privește cetatea, exista o tradiție sau o concesiune, o chartă seniorială, sau poate fi și una și alta, la țărani, tot așa, sânt obișnuințe foarte vechi, care fac ca ei să fie liberi, de o libertate asigurată după datini și care-i formează în corp politic, și, pe lângă aceasta, mai poate fi și un privilegiu dat și, dacă cineva vrea să atace această libertate, țăranii, prin șefii comunității, obștii, arată actul care li asigură libertatea.

De unde vin aceste datini? Se poate întâmpla să aibă rădăcini în antichitate. De exemplu, sânt cu desăvârșire sigur că, în Peninsula Balcanică, nicio dată o putere legală sau o putere străină n'a guvernat, în sensul cum guvernăm noi. Adecă, atunci când a existat o regalitate macedoneană, nu trebuie să ni închipuim că acești regi trimiteau funcționarii lor peste tot, impunând o anumită ordine de Stat. Fiecare vale tracică, fiecare colț de țerm iliric păstra obiceiurile sale, de o așa de mare vechime, în cât se confundau une ori cu timpurile preistorice. Oamenii erau obișnuiți să fie lăsați în rosturile lor cele vechi: pentru aceasta ei dau bani, dau ajutor de oameni în războiu. Când a venit Roma acolo, ea n'a guvernat așa cum a guvernat Napoleon I-iu sau așa cum guvernăm astăzi noi, cari avem mania de a face administrație, când nu trebuie și când nu folosește nimă-

nui. Odinioara era cineva foarte bucuros dacă gasia în unele locuri anumite formațiuni organice, care-i serviau la organizare, necerându-i nicio munca și neimplicând niciun risc.

Așa încât este foarte sigur ca în Peninsula Balcanică, regiune de „țărănie” pentru toată lumea, a existat din secol în secol formațiuni de acestea rurale absolut libere, cum existau și în vaile Asiei Mici. Până pe vremea Turcilor, pe vremea Sultanului Mahmud la începutul secolului al XIX lea, exista acolo această viață de vai; supt *derè-begi*, *begi de vale*, cari corespundeau foarte bine acelor mari feudatari bizantini, între cari erau și Comnenii, cari s’au impus la conducere nu numai prin faptul că erau conducători buni și aveau avere reprezentată prin pământuri, ceia ce era lucrul de capetenie, dar și prin faptul că în ei se resuma viața aceasta de vai, căci erau șefii unei anumite regiuni, de sigur în legătură cu vechii conducători ai acelorși elemente de vai.

Acum, și în Occident au fost anumite regiuni unde se poate admite aceasta viața țărănească liberă. În special în Ținuturile Celților: în Anglia nu atât de mult, dar în Irlanda, a existat această libertate și țeranii irlandesi de mai târziu, strânși într’un colț de proprietarul engles și reduși să se hranească cu cartofi ajunsesera la degenerarea rasei, de aceea mulți au plecat în America —, acești țerani simțiau mai dureros situația în care-i adusese Cronwell, fiindcă trăia în ei amintirea acelei libertăți celtice. În Scoția iarăși, clanurile acestea erau o mare realitate. Cineva face parte dintr’un clan: dacă era întrebat omul cine este, își spunea numele de bolez, apoi al clanului din care făcea parte. Și în războaiele Scoțienilor împotriva Angliei (care s’au continuat prin

faptul că ei au susținut pe Stuarți, în secolul al XVIII-lea, împotriva dinastiei de Hanovra), motivul pentru care Scoția s'a putut menține este în această libertate țărănească organizată. Acolo nu erau „soldați”; era o populație întreagă care mergea la războiu, cu șefii săi naturali în frunte, purtând veșmântul acela cadrilat, de un anumit fel pentru o anumită vale, cu cimpoaie, în loc de trâmbițe, tineri, bătrâni, femei mergând laolaltă la războiu.

Și sentimentul acesta de clan s'a păstrat până foarte târziu. S'a păstrat tot așa în Elveția. Și Elveția—nu aceia de la Geneva și de la Lausanne, dar adevărata și vechea Elveție, cealaltă fiind adăugită mai mult pe vremea lui Napoleon I-ii din anumite motive de ordin general european—, Elveția istorică și organică s'a format înainte de toate prin legătura firească dintre grupele de vai ale țăranilor liberi. Erau *Eidgenossen* (din cari s'a făcut în franțuzește *huguenots*), ceea ce înseamnă *tovarăși prin jurământ*, fiindcă văile se legau printr'un jurământ între ele, iar șeful se chema *landmann*. Și, pentru a mai căuta încă un exemplu, în Italia sânt regiuni ca Abruzzii care păstrează formele de liberă viață țărănească. În afară de anumite rămășițe de viață pastorală, și ca organizare, cei de acolo reprezintă ceva care poate fi asemănat cu situația din anumite regiuni mai puțin atinse de administrație din această Românie unită: prin colțuri de Bucovină, sau prin regiuni uitate de Basarabie. De sigur nu este același lucru ca în Peninsula Balcanică, fiindcă, oricum, în Italia s'a guvernat așa de mult, supt alăteia forme, încât libertățile acestea țărănești au fost atinse, devenind un fel de obiceiuri locale interesante, un fel de folklore, iar nu lucruri de un caracter general important.

Dar sânt două părți ale teritoriului italian unde

avem o „țerânie” organizată: în Sardinia și în acea parte a teritoriului italian care este administrată de francezi, cari au stricat însă prin administrația napoleoniană cea mai mare parte din datinile de acolo, Corsica. Și acolo s'a păstrat o viață țerânească foarte puternică. Se întâlnesc și acum fenomene ciudate: dacă într'o familie cineva a fost dăunat sau omorât, toată familia acestuia este datoare sa-și caute răsunare și oricine din familia celui care a făptuit lucrul poate fi urmărit și pedepsit. Lucrul acesta se întâlnește și la Albanesi, până în timpurile noastre. În Sardinia, iarăși, această viață țerânească s'a păstrat în tot evul mediu. Orașele nu însemnau nimic. Erau într'o oarecare legătură cu Genova, care se mulțumia să încaseze anumite venituri. Țara era organizată în județe (*judicaturi*, cum era cea de Arborèa).

Dar cu aceasta am ajuns la propriile noastre împrejurări, la partea din istoria noastră când țerâniea era organizată în „Romanile” mai sus pomenite. Și era cineva Oltean nu numai fiindcă se afla pe malul Oltului, dar fiindcă acei cari erau pe o parte sau pe alta formau un fel de *corp politic*, pe care nu trebuie să și-l închipuie cineva extraordinar de capabil de realizari. Dacă-și zicea cineva: Muscelean, Argeșean, Prahovean, toate acestea aveau un sens. De aici și forma aceia curioasă a județelor acestora din Muntenia: unul ca o pâlnie, altul ca un triunghi, altul pătrat, fără nicio potrivire între ele, pe când la cele din Moldova nu e tot așa, ele fiind Ținuturi, după Ținutul cetății; de aceia sânt pătrate, cu cetatea la mijloc. Pe când, în Muntenia, județele, așa de variate ca formă, vin dintr'o întreagă evoluție istorică și ele reprezintă, și ca nume, acele „judicaturi” de care vorbiam. Și nu vreau să urmăresc mai de-

parte sistemul acesta de juzi și voievozi, de și ați vedea ca și în alte locuri se poate constata aceeași așămănare, în forme care au evoluat în alt sens.

Când Imperiul roman s'a retras, oriunde se aflau acele organizații țărești ele erau foarte bine venite; ele represiniau o ordine, în locul ordinii imperiale, care se dusesse. Astfel a rămas ordinea tradițională, fara autoritatea imperială, fără organele administrației, precum și fără apărare, numai cu un fel de vagă autoritate a Impăratului absent. Și toate aceste formațiuni nu mai atârnav decât de ele însele. „Romanii” sânt oameni cari nu s'au supus unui rege barbar, și aceasta nu numai decât din mândrie, dar n'au avut nevoie unul de aliul: barbarii erau puțini și mergeau către ținte mai importante decât cine știe ce „țărănie” de acestea dintr'o vale oarecare.

Oamenii rămâneau acolo, cu instinctul lor roman, cu oarecare mândrie romană, vorbind mulți dintre ei o formă oarecare a latinei vulgare. De ex. în Italia, dacă era cineva supt stăpânirea regelui lombard, el se găsia într'o Lombardie, precum, dacă fusese, înainte de aceasta, supt stăpânirea regelui ostrogot, într'o Gotie. Dar, dacă se ducea, se prăpădia o armată a Goșilor, în lupta cu Iustinian, care era situația locuitorului? Era să-i governeze Impăratul din Constantinopol, fiindcă acela era suveranul legi im? Părea însă foarte greu să speri ceva de la Constantinopol, și atunci nu rămânea altceva decât a trăi în aceste obștii sau Romanii. Era mai bine decât să chemi pe regele barbar. Pe când, dacă întra cineva supt barbari, el lua numele poporului care-l cârmuia, și, ca Galo-Romanii, cari au luat numele Francilor.

Și, atunci, ordinea aceasta tradițională a căpătat, prin împrejurările care au venit, o legitimare pe

care nu a recunoscut-o însă vre-un act public. Nici-odată oamenilor de pe malul Dunării nu li-a spus Imperatul din Constantinopol: eu nu vin acolo, căru-muiți-vă cum vreți! Nu. De la Constantinopol se raspundea totdeauna: așteptați, că venim. Și au venit de multe ori, supt urmașii lui Constantin, supt Iustinian, supt Mauriciu, supt Isac și Alexe Comnenii, au venit în moștenirea lor. Deci, ei rezervându și dreptul să vină, nu dadeau niciun privilegiu: sau puteau da privilegii la orașe, dar la acești țerani nu. Țeranii, de oare ce puterea romană nu mai era, rămâneau astfel în Romania populară.

Era, aici, o situație deosebită de situația țeranilor din Peninsula Balcanica. Aceștia vedeau pe agenții Imperatului, cari veniau în anume momente sa iea anumite venituri. Și, fără să fie numai decât lucrul pus pe hârtie, omul știa perfect ce e drept sa se ceară de la el și dadea bucuros. Dar sa nu se ceară mai mult, caci, atunci, izbucnia rascoala, fie că era vorba de Români, sau de Albanesi, sau de Slavi. În așa-numitul *Imperiu româno-bulgar*—ceia ce este o eresie, căci nu putea să fie alt Imperiu decât Imperiul roman, servit, evident, de oricine: într'un moment de Bulgari, — Imperatul bizantin avea nevoie de bani și a crezut că putea sa i iea de la acești țerani în proporția necesităților lui, iar nu după masura dătinilor lor. Au fost loviți țeranii, și atunci toți s'au ridicat și au întemeiat un Stat. Iar, pentru ca fuseseră înainte pe acolo Bulgari și Biserica era slava, și-au zis Bulgari, după numele acelora cari fuseseră cu toții în alte regiuni, pe malurile Mării Negre.

Dar și în Apus au existat Romanii țerânești. Chiar la începutul stăpânirii romane aflăm răscoala Bagauzilor, ceea ce, cu un termen celic, nu înseamna,

cred, altceva decât țerani revoltați. Și, în măsura în care Imperiul roman nu administra și în aceste regiuni vestice, vechile libertăți tradiționale deveniau tot mai puternice. Iată, de ex., Statul lui Syagrius. Se știe că, la un moment din secolul IV și V, a existat în mijlocul Galiei un mic Stat roman și de jur împrejur erau Francii, pe când jos se așezaseră Visigoții. Locuitorii erau Romani, dar nu-i administra Roma. Li governa un ofițer roman din partea locului, un om vrednic; dar nu pentru că era ofițer roman, ci pentru că ei îl voiau, pentru că populația îl recunoștea. Și, dacă Francii ar fi fost mai puțin puternici și alle împrejurări n'ar fi intervenit. Statul acela ar fi putut continua.

iȘ la noi chiar așa s'a întâmplat. „Romaniile” acestea n'au putut fi cucerite de Unguri, iar barbarii nu aveau nevoie în aceste regiuni decât de drumurile de comerț și de vămi, de la Cetatea-Albă sau de aiurea: ei se mulțâmiau cu dijma care li se trimetea, cu cadourile pe cari le trimeteau Voevozii când se așezau. Și din aceste Romanii s'a întemeiat Statul muntean. Stăpânii lui au împrumutat apoi obiceiuri de maiestate. de lux: mortul de la Argeș, Băsărabă, e îmbrăcat deci în purpură, încins cu aur, cu perle pe căciula de pe cap; dar la origine nu este decât o *Romanie medievală evoluată*.

În Apus însă, la anumite epoce, aceste libertăți țerănești au intrat în conflict, nu cu orașul — între oraș și țerani s'au creat anumite legături de folos mutual: bucuroși țeranii că au târgul aproape, bucuroși târgoveții că în anumite zile vin țeranii la dânsii și cumpără, dar cu seniorii. Seniorii, când banul a ajuns să aibă mai mare valoare, când, pe de altă parte, o omrecare ordine stabilindu-se, oamenii

nu mai erau neconținut pe drumuri, valoarea pământului pe care stăteau devenind mai mare, s'au gândit să scoată folos, de la oricine. Dar erau acești țărani liberi, de la cari își dădeau sama că nu scot atâta folos cât s'ar putea scoate. Și, atunci, s'a ajuns la *ciocniri războinice între seniori și țărani*.

Este o regiune foarte interesantă supt acest raport, în care s'a produs la sfârșitul secolului al XIV-lea sau, mai bine, în tot decursul acestui secol, o foarte interesantă *luptă pentru libertate*, de care sânt legate cele mai scumpe amintiri ale poporului elvețian, care se ține și azi, înaintea de toate, pe aceeași glorioasă basă de tradiție.

S'a inventat o legenda, care în ultimii ani a fost luată din nou în cercetare și se caută a se scoate și ceva istorie din ea, a lui Wilhelm Tell, cu Gessler și cu mărul pe capul fiului răscolatului, elemente care au putut fi folosite cu atâta intuiție dramatică de marele poet german de la începutul epocii contemporane, Schiller. Ducii de Austria, Habsburgii, la început fuseseră numai seniori de Suabia. O întâmplare a făcut ca Rudolf de Habsburg, tocmai fiindcă nu însemna nimic, să ajungă Împărat, adică rege al Romanilor. Și, fiindcă pe vremea aceea orice putere căuta să aibă pământ, el a câștigat ducatul de Austria, cum a câștigat și Boemia; însă Rudolf a ramas legat de interesele lui în această Suabie, unde erau seniori în castel și negustori în orașe, pe o întregă linie de orașe care se suia în sus până la Strasbourg. Și acești duci de Austria au intrat în luptă cu țărani liberi, cu acești *Eidgenossen*. Și lupta s'a terminat prin acele victorii ale Elvețienilor la Sempach, Morgarten. Și libertatea țărănilor, cari s'au liberat astfel de supt ducii de Austria, a mers și mai departe. Carol Cutezătorul, când s'a așezat în Vosgi, cu pre-

tențiuni asupra lor, s'a lovit de aceeași rezistența și a pașit la Morați același lucru ca și ducii de Austria.

Dar ceia ce se petrece acolo, la Sempach și Morgarten, s'a petrecut și în Carpații noștri, în același timp aproape. Ceia ce erau ducii de Austria acolo, erau aici regii unguri. Ceia ce erau acolo orașele, trăind libere, erau la noi orașele săsești din Ardeal, cu ceia ce putuseră sirecura diucoace de munți: Câmpulungul, Baia Moldovei; iar Svițerii aceia, legați prin jurământ, erau la noi oamenii de la țara, poaie legați tot printr'un jurământ. A venit o zi când s'a făcut și la noi un fel de *Eidgenossenschaft*, o legatura a oamenilor din văi. Și lupta de la Posada, la 1330, biruința asupra lui Carol-Robert, este absolut corespunzătoare luptelor de la Sempach și Morgarten. Dar, cum, din luptele acestea, câștigate de țăranii svițeri, s'a întemeiat un Stat medieval, care trăiește și astăzi pe aceasta basă, tot așa, pe urma victoriei câștigate la Posada de țăranii noștri cu căciuli țuguiate, cu cojoc și cu opinci, rostogolind pietre și încordând arcele ca în miniatura ungurească din Codex Pictus, pe urma acestei victorii, zic, s'a întemeiat un Stat.

Cu o singura deosebire: că Elveția este pe drumul arătat de biruința din secolul al XIV-lea, iar noi trebuie sa căutăm încă acest drum.

LECTIA X.

Mișcări de inițiativă politică țerănească în paralel cu acelea ale burghesiei spre sfârșitul evului mediu

În urmărirea evoluției conceptului de libertate am ajuns astfel către sfârșitul evului mediu, și nu în mod cronologic, ci, luând pe mai multe linii, am cercetat deosebitele categorii de populație, diversele domenii din viață omenească pentru a ajunge așa, pe toate drumurile, la capătul acestei părți atât de întinse și de roditoare, supt toate raporturile, din istoria omenirii. Putem încerca, acum, un fel de bilanț al moștenirii evului mediu în ceea ce privește ideea de libertate, în raport cu timpurile moderne. Și este, cred, aproape inutil să vă spun că sunt cu desăvârșire false părerile obișnuite: că evul mediu a fost o epocă de barbarie, de inconștiență, de desorganizare în viața politică, o epocă de relativă sclăvie în condițiile sociale, și că pe urmă a venit epoca modernă, care, inspirându-se de la tradițiile anticității — ca și cum această epocă ar fi înțeles vre-odată adevărata anticitate, că ar fi avut și destulă elasticitate de gândire și destulă informație, ca să înțeleagă acele vremuri grecești și romane, că această epocă modernă ar fi așezat cu desăvârșire pe alte baze, de civilizație reală și adâncită, viața omenirii.

